

Maktens maskiner

Arne Kaijser, Gustav Sjöblom, Johan Gribbe & Per Lundin, *Maktens maskiner: Hur stora datorer moderniserade folkhemmet* (Lund: Arkiv förlag, 2024), 195 s. ISBN 9789179243876

Datoriseringen och digitaliseringens historia har blivit ett återkommande ämne i svensk och internationell historieskrivning såväl som i samhällsvetenskaperna, och inte helt oväntat följer den samtidens trender. Idag är det artificiell intelligens som lockar många författare och forskare, för några år sedan var det sociala medier och metadata. Fältet är ganska vidsträckt och spretar åt alla håll. Det är därför ganska uppfriskande med en bok som Kaijers (m.fl.) som har ambitionen att hitta tillbaka till rötterna och se bortom kommersialiseringen, IT-politiken och allt det som hände sen, under framförallt 1990-talet. Att dessa rötter råkar vara just "Maktens maskiner" i meningen stora datorer uppbyggda under mitten av 1900-talet och ofta ägda av forskningsinstitut, universitet, storbolag eller myndigheter, är också ett intressant sammanträffande. Idag är vi på många sätt tillbaka i en liknande period, när makten över t.ex. AI sitter i händerna på endast några få stora internationella bolag. Då precis som nu, befinner vi oss i ett skede där just stora datorer i form av AI-system och nya superdatorer återigen är på agendan, efter en 30 år av fokus på miniatyrisering och kommersialisering. På det sättet är publiceringen av den här boken välvald, för att inte säga "spot-on", även om man utifrån efterordet förstår att det kanske bara råkade bli så.

Innehållsmässigt handlar boken alltså om det som författarna själva har valt att kalla "Stordatorepoken" ungefär 1945 fram till 1980-talet, en tid som också sammanfaller med välfärdsstatens utbyggnad, varför moderniseringen av folkhemmet finns med i undertiteln. Genom 9 kapitel får vi möta ett antal stora datorsystem som på byggdes upp för att tillfredsställa olika behov inom "försvarsmakten, den offentliga sektorn, industrin, och infrastrukturen." (s.13). Kapitlen är uppbyggda någorlunda kronologiskt och inleds med en beskrivning av matematikmaskinnämndens tidiga datorer Bark och Besk under slutet av 1940-talet, och avslutas med en genomgång av SJ:s stora datorsystem som lanserades under 1970-talet. På detta följer också ett intressant avsnitt om de olika offentliga debatter och de samhällsomvälvningar som skede periodvis, särskilt 1990-talets

diskussioner om IT, och som på sätt och vis avslutande ”stordatorepoken”, om man nu kan säga att det funnits en sådan. Författarna till boken får man säga, är i högsta grad meriterade i ämnet, men representerar särskilt den delen av teknikhistorikerna som har varit fokuserade på sammankopplingarna mellan försvarsindustrin, studiet av stora tekniska system (LTS), FOA, och energifrågor och infrastruktur på statlig nivå (för att bara nämna några ämnen). Detta märks förstas i bokens upplägg. Det ska också tilläggas att en del av det som berättas har presenterats i andra publikationer tidigare.

Det övergripande argumentet som författarna försöker driva i sin undersökning handlar om att visa upp sammankopplingarna mellan stordatorepoken och den efterföljande IT-revolutionen som kom med introduktionen av PC:s, och Sverige som en expansiv IT-nation. Särskilt anmärker författarna på hur viktiga de stora, av staten initierade, dataprojekten var för att fostra en kader av insatta systemutvecklare och ingenjörer, som i ett senare skede kunde hitta in i näringslivet eller andra myndigheter och därigenom fortsätta utvecklingen av datorer och datorsystem. I grunden är det ett slags ”trickle-down” teori, som jag antar också speglar det intervju- och hearing-material som utgör bokens empiriska grund – det är i stor utsträckning ingenjörernas och systemutvecklarnas egna röster som återkallas i boken, d.v.s. deras syn på hur utvecklingen gick till. I tidigare arbeten har författarna teoretiserat dessa i termer av ”elite users”, det är dock en diskussion som inte återkommer här.

Det finns två invändningar att göra mot bokens upplägg. Det ena handlar om att det svenska perspektivet som boken utgår ifrån ganska snabbt upplevs som en lite för trång kostym för en historia som är internationell och politiskt komplex. Allt eftersom man läser får vi ju trots allt veta att många av datorerna är inköpta, de ”skaffades” och delvis utvecklades av kommersiella aktörer utomlands, särskilt IBM, eller så inspirerades projekten av händelser i andra länder. Dessa antydningar för in den här historien i en internationell och framförallt säkerhetspolitisk kontext som inte egentligen adresseras i boken. Den här kontexten saknas även om vi hela tiden får blinkningar om kopplingar västerut.

För det andra vill jag ställa en fråga till författarna som inte besvaras i boken; vad avses egentligen med ”*Maktens*” maskiner? Rubriken konnoterar att det finns ett statligt kontrollbehov som stora datorer var tänkta att tillfredsställa – kanske med inspiration av t.ex. James C. Scotts, *Seeing like a State* – men snarare upplever jag att författarna menar att det egentligen är (huvudsakligen) statliga aktörer som i egenskap av att ha de ekonomiska medlen *kan* satsa på denna typ av storskaliga effektiviseringsprojekt – och rätta mig om jag har fel, men visst är det rationaliseringsiver som ligger till grund för dessa satsningar och inte nödvändigtvis maktens

kontrollbehov? Det kan verka som semantik, men i praktiken anknäver detta till bokens grundläggande premiss, nämligen att stordatorepoken också hade ett slut, och att "makten" tappade makten över IT-utvecklingen härefter, till förmån för en genomgripande kommersialisering och kommodifierings-yrå med start under sena 1980-talet.

Det stämmer ju på sätt och vis, men, som mitt inledande stycke visar, är stordatorepoken ännu inte över, vilket gör att argumentet tappar sin lyster något. IBM är idag fortfarande en ledande aktör bland så kallade "supercomputers", samtidigt som det var de som lade grunden till kommersialiseringen av PC:n. Den där typen av tvetydighet antyder att det finns en mer komplicerad historia som skulle kunna diskuteras i termer av diversifiering av datortekniken, men också framväxten av de stora teknikbolagen och hur de har påverkat Sveriges IT-politik. Diskussionen om Maktens maskiner får då en annan karaktär när man sträcker ut historien längre fram. Dessutom är kalla krigskontexten nu tillbaka på ett sätt som gör "stordatorepokens" teknikutvecklingsförsök återigen ett intressant ämne eftersom de har blivit en del av en digital kapprustning länder emellan. Men nu är vi i ett läge där det inte är statens institutioner som äger resurserna längre – här hade en jämförelse och fördjupad diskussion om "Maktens maskiner" verkligen varit på sin plats!

Kort sagt, och för att sammanfatta mina synpunkter, den här historien är svår att beskriva enbart ur ett nationellt perspektiv, och "stordatorepoken" är ännu inte över, så varför är det så angeläget att tillskriva den ett slut? Men, en försonlig brasklapp på slutet: Sådana synpunkter är förstås lätta att påpeka för en efterklok recensent. I efterordet får man också klart för sig omständigheterna bakom bokens tillkomst, vilket förklarar en del. Och helt klart, i sin helhet utgör boken ett betydande empiriskt bidrag till den svenska delen av datoriseringens historia, utan att för den delen bli tungt deskriptiv eller upprepande. Den kommer sannolikt bli en välciterad klassiker i teknikhistoriska kretsar.

Peter Bennesved

FOI

Marknadens tid

Jenny Andersson, Nikolas Glover, Orsi Husz, David Larsson Heidenblad (red.), *Marknadens tid: Mellan folkhemskapitalism och nyliberalism* (Lund, Nordic Academic Press, 2023), 399 s. ISBN 978-91-89361-75-1, inb.

1960- och 1970-talens politiska och kulturella radikalism kom under 1980-talet att efterträdas av mer högersinnade, frihetliga och marknadsliberala

idéströmningar, vilket i den gängse historieskrivningen brukar härledas till Milton Friedmans nyliberala ekonomiska doktrin och de båda ikoniska maktskiftena i Storbritannien 1979 (Margaret Thatcher) och USA 1980/81 (Ronald Reagan). Att marknadsliberalism och marknadslösningar på olika samhällsliga problem sammanfaller med högervågen under 1980-talet är förvisso odiskutabelt, men frågan förtjänar en belysning hur det kausala sambandet verkligen ser ut. Kan vi möjligen tala om en marknadifiering (marknadens tid) som träffar bredare och är mer omfattande än näringslivet och olika högerpartier?

Denna fråga ställer sig redaktörerna bakom en nyutkommen antologi *Marknadens tid*, där deras utgångspunkt är att försöka belysa marknadens legitimitet och bevekelsegrunder bortom politiska reformprocesser och ideologiska skiften. Antologins redaktörer strävar snarare efter att försöka besvara frågor om varför föreställningar om marknaden har blivit så dominerande under denna period och vad marknaden har kommit att betyda för olika människor och grupper i Sverige.

Därmed vill redaktörerna för den aktuella antologin skriva in sig i ett större internationellt forskningsfält benämnt *market turn* eller *markedsvändningen* i likhet med andra ”vändningar” såsom *the cultural turn* eller *the enviromental turn*. I denna marknadsvändning under 1980- och 90-talen tycker sig redaktörerna även se en paradox, nämligen att marknaden som sådan inte var någon ny storhet i form av exempelvis organisation eller idé, inte heller som metafor.

Forskningen i antologin vill visa att marknadsvändningen har en bred idémässig grund och dessutom har historiska rötter som kan dras längre tillbaka i tiden. ”Marknaden” handlar med andra ord om något mer mångfacetterat än nyliberalism och egoistisk kalkylerbarhet och är inte heller begränsad till näringslivets verksamhet. Med marknadsvändningen vill även antologiförfattarna visa på mer bestående förändringar såsom ett nytt språkbruk och en ny kulturell föreställningsvärld som följd. Denna nya föreställningsvärld skulle dock samspela med folkhemmets grundläggande värderingar, även om nya former av disciplin och inordning aktualiserades.

Antologin är uppdelad i tre delar; marknadens språk, marknadens människor och marknadens rum. Bidragen är främst författade av idéhistoriker, ekonomhistoriker och historiker. Triptyken bidrar till en förståelse av att marknadsanvändningen dels handlar om ett förändrat språkbruk och därmed en tyngdpunktsförskjutning i tänkandet kring marknaden, dels en förståelse av att det är människor, aktörer, som agerar och fattar beslut, men som även låter sig influeras av tidens idéströmningar samt att ”vändningen” äger rum i olika kontexter, rum, och därmed blir denna ”vändning” mer omfattande.

Ett viktigt bidrag till vår förståelse av marknadens ökade inflytande i Folkhemmet Sverige görs av historikern Carl Marklund som lyfter fram välfärdsstatens byråkratiska tendenser, en kritik som började artikuleras i skiftet mellan 1970- och 80-tal, från såväl höger som vänster, även om den var av skiftande karaktär. Från höger representerade välfärdsstaten en onödig byråkratisering, en hämmande kraft på individens initiativförmåga och handlingsutrymme. I välfärdsstatskritiken ryms därmed en ingång till ett neoliberalt förhållningssätt och därmed ett ökat marknadstänkande. I den borgerliga byråkratikritiken ryms, enligt Marklund, två varianter; en mer tekniskt orienterad strävan att stärka den politiska styrningen av myndigheternas effektivitet men också en misstro mot den starka socialdemokratin och staten. Från vänsterhåll fanns det en kritik i statens samverkan med kapitalet, näringslivet.

Nätverket Frihetsfronten, grundat 1990, och dess betydelse för att popularisera ett nytt marknadsbegrepp, särskilt i svensk ungdomskultur, studeras av historikern Jenny Andersson. Inte minst engagerade sig fronten i censur- och yttrandefrihetsfrågor och betraktade USA som frihetens portal. Ungdomar visade sig vara en viktig grupp att nå och influera från näringslivets sida, till exempel genom kampanjen ”Satsa på dig själv” som fick stort genomslag 1979 och under de följande åren. Exempelvis skapades organisationer såsom Unga Aktiesparare och Ung Företagsamhet för att uppmuntra ungdomar att delta i verksamheter som skulle främja ett ökat marknadstänkande.

Ett intressant exempel på marknadens människor, aktörer, och hur dessa reagerar på förändringar i tiden utgörs av idéhistorikern Orsi Husz som har studerat debatten kring införandet av kreditkort, där särskilt kooperationens beslut att införa ett sådant vållade mycket diskussion, då det av många uppfattades som ett svek mot rörelsens moral och ideal. Kooperationens beslut innebar, enligt Husz, att en ny privatekonomisk moral och en ny form av finansiell rationalitet förankrades hos kunderna, vilket medförde både en ideologisk omvändning som en känslomässig bearbetning.

Ett ideologiskt rum för det nya marknadstänkandet ger historikern Liza Jakobsson exempel på genom sin artikel om fastighetsmäklaren och det säljbara hemmet. I tidskriften *Fastighetsförmedlaren* kommenterades bostadspolitiken och hyresgästen utmålades som en motbild till bostadsrättsinnehavaren och fastighetsägaren för att motivera och legitimera mäklarrollen.

Marknadens tid innehåller flera intressanta och infallsrika bidrag som alla försöker problematisera idén om att marknadstänkandet enbart skulle vara ett resultat av en gradvis höger- eller neoliberal orientering i politiken och kulturen, snarare är marknadsvändningen mer djupgående och

omfattande i människors vardagsliv än vad vi vid en första betraktelse kan tyckas tro.

Henrik Brissman

Lunds universitet

Kunskapshistoria

David Larsson Heidenblad & Johan Östling, *Kunskapshistoria: En introduktion* (Lund: Studentlitteratur, 2024), 123 s. ISBN 9789144156347

I vetenskapliga verksamheter står kunskapsproduktion i centrum, och det är därför förvånande att metaperspektiven inte är mer framträdande: kunskapens kognitiva, materiella och sociala villkor. Kanske kan kunskap betraktas som en text vilken genomgår en process av produktion och framställning, läsning och tillägnelse, spridning och förhandling. I David Larsson Heidenblads och Johan Östlings *Kunskapshistoria: En introduktion* är det i sådana fall det sista steget som fokuseras: kunskapens cirkulation och sociala effekter. Med *Kunskapshistoria* vill Larsson Heidenblad och Östling introducera det kunskapshistoriska fältet och visa på dess grundläggande utgångspunkter och teoretiska relevans. Texten är indelad i fyra övergripande delar som omfattar en introduktion till det kunskapshistoriska fältet, centrala kunskapshistoriska begrepp, nedslag i kunskapshistoriska undersökningar och en diskussion om ämnets framtid.

Det inledande avsnittet inkluderar en ofrånkomlig begreppsutredning – vad är kunskap? Larsson Heidenblad och Östling ansluter sig till en position enligt vilken kunskap är ett socialt och historiskt betingat fenomen, och begreppet fungerar både som en aktörskategori (vad olika aktörer har ansett vara kunskap) och en analytisk kategori (vad forskare definierar som kunskap); den senare kategorin gör det möjligt att studera kunskap som är implicit och outtalad eller som cirkulerar i en kultur utan analytiska begrepp.

Larsson Heidenblad och Östling behandlar i huvudsak tre teoretiska termer: cirkulation, aktör och institution. Begreppen används sedan för att frilägga och problematisera olika historiska kunskapsfenomen: miljöfrågans, humanioras och aktieägandets kunskapshistoria. Med cirkulation avses kunskapens samhälleliga rörelser, dess spridning och effekter, vilket innebär att begreppet inte aktualiserar kunskapens produktionsvillkor. Men kunskapen cirkulerar också på en individuell eller mellanmännisklig nivå och inverkar därmed på enskilda människors liv. Kombinationen av aktörs- och institutionsbegreppet bidrar i sin tur till att synliggöra vilka

aktörer (till skillnad från strukturer) och kunskapsinstitutioner som varit drivande i historiska processer.

Den kunskapshistoriska vetenskapen har ett dubbelt fokus: den är dels en objektvetenskap som fokuserar vad olika aktörer har ansett vara eller behandlat som kunskap, dels ett ”kluster av perspektiv på det förflutna” (16) som använder kunskap som ett medel för att undersöka mänskliga samhällen i vid mening. För Larsson Heidenblad och Östling är den instrumentella användningen överordnad eftersom de menar att den kan leda till nya insikter om ”förflutna samhällen, fenomen och förändringsprocesser” (16). Det är med andra ord inte kunskapens historia som fokuseras, i stället understryks kunskapens roll och betydelse i olika historiska sammanhang. De förespråkar därför en vid och liksom utspädd definition av kunskap som inbegriper såväl *episteme* som *techne*: en ”socialt förankrad form av vetande” (17) som också kan vara omedveten, vardaglig, praktisk, ideologisk och religiös.

Den som kan något om ekonomi, hälsa eller hantverk, och som därmed äger finansiell, medicinsk eller hantverkspraktisk litteracitet, är således att betrakta som en kunskapsbärare. Ja, det finns naturligtvis sådana kunskapsformer, men det behöver inte vara produktivt att tala om dem i termer av ”kunskap” eller ”kunskaps-cirkulation”. Vad går förlorat om vi förskjuter kunskapsbegreppet från undersökningar av finansmarknadernas framväxt under 1500- och 1600-talet och i stället frågar oss vilka förutsättningar som fanns och vilka intressen som sattes i rörelse?

Begreppsutredningen är väl genomförd och historievetenskapligt relevant, och den aktualiserar intressanta men svårhanterliga frågor om det kunskapshistoriska fältets identitet och disciplinära gränser. Larsson Heidenblads och Östlings strävan efter att introducera och förespråka en akademisk disciplin innebär en inre begränsning, inte minst eftersom den teoretiska orienteringen inte förutsätter ”kunskapshistoria” som ett mer eller mindre institutionaliserat forskningsämne. För en kunskapshistoriker blir det svårt, i synnerhet med tanke på det breda kunskapsbegreppet och det allmänna historiska intresset, att positionera sig i förhållande till andra humanistiska forskningsfält; trots att ämnet idé- och lärdomshistoria i närmast alla avseenden överlappar med det kunskapshistoriska fältet lämnas det i regel utanför resonemanget.

Larsson Heidenblad och Östling diskuterar kunskapshistoria i relation till exempelvis vetenskapshistoria och teknik- och vetenskapsstudier för att framhäva att en kunskapshistoriker inte i första hand undersöker systematisk och kvalificerad kunskapsproduktion: det är ingen vetenskap om vetenskap. Men det förblir oklart hur vi kan skilja kunskaper från exempelvis idéer och lärdomar; de vill trots allt inte att fältet ska vara en ”allmän samlingsplats” för kunskapsintresserade humanister: ”[...] om

så skulle bli fallet riskerar det att bli ett alltför diffust och identitetslöst fält.” (59)

Kunskapshistoria är ett välskrivet och engagerande verk. Även om Larsson Heidenblads och Östlings disciplinära flaggviftande i viss mån skymmer det som är verkligt intressant – förhållandet mellan historia och kunskap och relevansen av kunskapshistoriska studier – manifesterar deras teoretiska diskussioner ett vitaliserande bidrag till humanvetenskaplig forskning.

William Csergö

Fil master i litteraturvetenskap

Svea rikets skattkammare

Nils Johan Tjärnlund, *Svea rikets skattkammare: Kartor över Sala silvergruva från 1719 till 1731* (Stockholm: Stolpe, 2024), 112 s. ISBN 978-91-8969-689-1, inb.

Vintern 1716 besökte fransmannen Aubry de La Motraye Sala silvergruva i Västmanland. Han sänktes ner i det mörka djupet med ena foten i ett ämbar klamrande fast med händerna vid kedjorna, medan de kvarvarande åskådarna, ”mindre nyfikna eller mer rädda” (cit. s. 9), följde facklornas sken med blicken när gruvbesökarna försvann ner i mörkret. Det lodräta Drottningsschaktet, den huvudsakliga vägen ner i underjorden, sträckte sig vid mitten av 1600-talet till 190 meters djup.

Utan att riskera att störta ner i djupet eller begravas i stenmassorna kan vi nu i fullt dagsljus göra samma färd ner i underjorden, genom endast att blad för blad bläddra oss allt djupare ner mot gruvans botten, följa gruvgångarnas labyrintiska förgreningar och träda in i underjordiska bergtrum. Två praktfulla kartsamlingar från 1700-talet, som förvaras vid Engelsbergsarkivet, har nu reproducerats och utgivits i boken *Svea rikets skattkammare: Kartor över Sala silvergruva från 1719 till 1731*. Den äldre av dem utfördes av markscheidern, gruvmätaren Johan Tobias Geisler 1719, den senare som utgår från den förra utfördes av extraordinarie notarien i Bergskollegium Samuel Buschenfeldt den yngre 1731. De är framställda enligt den svenska gruvkarteringsmetoden där varje nivå eller botten får ett eget blad, vilket ger i det närmaste en tredimensionell upplevelse av gruvan, inte bara gruvans horisontella utbredning utan också dess djup. Genom utskurna hål i bladen, som motsvarar schakten, stötarna eller sänkningarna, kan man med blicken söka sig att längre ner i gruvan genom att vända blad för blad. Som Sten Lindroth skrev – i en av sina mest

imponerande kraftprov från 1955, om gruvbrytningen och kopparhanteringen vid Stora Kopparberget: den speciella svenska gruvkartan skapade ”en fullkomlig illusion av gruvan.” (cit. s.17) Kartböckerna innehåller även situationskartor från ovan och profilkartor i genomskärning.

Sala gruva var under lång tid Sveriges största och viktigaste silvergruva, omhuldad av kungamakten, även om dess verkliga ekonomiska betydelse kan ifrågasättas. Den var en nationell stolthet, inte minst tillhörde den de nervpirrande sevärdheter som utländska ambassader och resenärer skulle utsätta sig för (se Ingemar Oscarssons bok *På besök i stormaktstidens Sverige*, recenserad här i detta nummer av *Lychnos*, som ger flera exempel på franska besökares härresande upplevelser av Sala silvergruva på 1600-talet). I inledningen ger vetenskapsjournalisten Nils Johan Tjärnlund en bakgrund och en allmän översikt över Sala silvergruvas historia, gruvans förhållande till staden Sala och presenterar gruvmätaren Geisler, allt som allt ger det intrycket av att ha sammanställts genom lättillgänglig sekundärlitteratur. Inledningen bär inga spår av djupare grävning i arkiv och bibliotek. En del förblir därför oförklarad och lite för ytligt för att verkligen göra kartorna rättvisa och leda läsaren ner i kartornas djup. Enkla grundfakta som måttangivelser och skalor delges inte. Geislers gruvkarta var inte heller den första över Sala silvergruva, en karta finns från 1639 och endast elva år innan Geislers karta, år 1708, hade Hans Ranie utfört en profilkarta. Ranies karta, som inte omnämns, hade varit ett intressant jämförelsematerial till Geislerkartan.

Inledningen ger även en introduktion till markscheideriet (gruvmätningenskonsten) och den speciella svenska karteringsmetoden. Något som hade förhöjt utgåvans bidrag till kunskapen om 1700-talets gruvkartering skulle ha varit en närmare beskrivning och förklaring av hur kartorna framställdes, det vill säga hur Geislers gruvmätning utfördes i praktiken. Hur gruvmätningen med ritbord och siktlinjer gick till presenteras nu på en dryg halv sida, således rudimentariskt och därmed tämligen oförståeligt och otillräckligt för den som verkligen vill veta. Här kunde Geislers egen lärobok i konsten ha utnyttjats mer, *De förnemsta styckerna af Marschejderiet såsom den wettenskapen här i Swerige nu brukas*, en handskrift från 1725. Utöver denna, som här bara omnämns, verkar inte ha gjorts några djupare efterforskningar i arkivmaterialet för att sätta gruvkartorna i sitt vetenskapshistoriska och industrihistoriska sammanhang. Här finns utrymme för framtida forskningsuppgifter för att utröna gruvkartornas koppling till lantmätarkonsten, matematiken, mineralogin och den proto-industriella teknikutvecklingen. Inledningen kan inte sägas vara något bidrag till forskningen och utger sig inte heller för att vara det. Syftet har snarast varit att ge en lättfattlig, allmän bakgrund. De återgivna kartbilderna, som nu gjorts lättare tillgängliga för forskningen, är trots allt i sig själva

ett välkommet och fullt tillräckligt bidrag till 1700-talets idéhistoriska skattkammare.

David Dunér

Lunds universitet

På besök i stormaktstidens Sverige

Ingemar Oscarsson, *På besök i stormaktstidens Sverige* (Stockholm: Natur & Kultur, 2024), 253 s. ISBN 978-91-27-18350-6, inb.

I mötet med det främmande avslöjas det vardagliga och föregivna. Den som reser genom det okända tvingas tolka det han eller hon ser utifrån det kända och välbekanta. Inte sällan upptar reseskildringarna det som tas för givet av dem som bor i det land som genomkorsas, således kan skildringarna från Sverige och andra länder utgöra beaktansvärda källor till den svenska historien, vilka delger originella uppgifter som annars inte återfinns i det svenska inhemska materialet. Resenären, i sin strävan att beskriva det som ses, avslöjar också något om sig själv. Många gånger handlar beskrivningar inte om vad som verkligen ses och erfars, utan om den som ser, upplever och tolkar det som ses. Genom att följa en människas rörelse i rummet och tiden blickar vi in i det förflutnas kringflackande tankevärld.

Tio fransmän och en schweizare, som passerade genom Sverige under 1600-talet, har lämnat efter sig sådana reseskildringar. De mest kända är Charles Ogier, sekreterare i en fransk ambassad 1734–1735, och Jean-François Regnard som reste genom landet 1681. Men det finns flera andra som är mindre kända för forskningen, och som ännu inte finns i svensk översättning. Det senaste tillskottet är den anonyma kammartjänarens resa från 1663–1664, skriven av en ung fransman som följde med den svenske adelsmannen och kunglige sekreteraren Joel Ekman (Gripenstierna) till dennes hemland. Ogiers, Regnards och kammartjänarens reseskildringar är de enda tre som finns översatta till svenska. Den sistnämnda, *Den franske kammartjänarens resa* – som numera bör räknas som något av en klassiker bland reseskildringar från Sverige – gavs ut av litteraturvetaren Ingemar Oscarsson 2013. Oscarsson, som tidigare också publicerat en artikel om Descartes i Stockholm i *Lychnos* 2019, har nu kommit med en ny bok, *På besök i stormaktstidens Sverige* (2024), som ger en samlad genomgång av de franska resenärernas skildringar av den främmande och exotiska stormakten i norr. Boken är tematiskt upplagd, och undviker därmed effektivt det personcentrerade refererandet, och fångar i stället resandets logistiska, kognitiva och sociala utmaningar. I ett antal kapitel följer läsaren rörelsen

genom tid och rum på vägar och hav, längs färdvägarna genom landet, delges intryck av land och folk och resenärernas möten med människor. Ett särskilt kapitel ägnas åt resenärernas intryck av Lappmarken. Avslutningsvis, såsom närmast ett appendix, ges biografiska uppgifter om resenärerna. Det är deras iakttagelser, inte deras livskarriärer, som står i centrum för boken.

Rörelsen i geografin fångar Oscarsson med en nästan kännbar konkretisering, på landsvägar och med postjakt, med initierade uppgifter om resandets praktik vad gäller postväsende, gästgiverier, kost, logi och hästar. Farorna till sjöss framstår som ett stormande, böljande topos i flera skildringar. Framhävandet av resans faror tillhör genren – ”vi var förlorade” (46) återkommer som den existentiella skörhetens besvärjelse. Resenären och resan blir så mycket märkvärdigare om reseäventyret kryddas med några döds känningar. Färdvägarna följde varandra, oftast sjövägen direkt till Stockholm. Till de givna sevärdheterna, som utländska resenärer skulle imponeras av, hörde den metallexporterande stormaktens osande gruvor i Falun och Sala, som gav en hårresande glimt av helvetet på jorden. Några resenärer rörde sig längre norrut, Regnard så långt som till Tornedalen där han förevigade sin bedrift genom att rista i sten vid världens ände. Det är sommarresor och vinterresor, kantade av ständigt pokulerande i var och varannan stuga. Naturlandskapet passerar förbi, utan att resenären stannar upp för några vidlyftigare naturkontemplationer.

Det resenären bevittnar, landet och folket, filtreras genom resenärens egna erfarenheter, jämförs med det egna landet och stuvas in bland tidigare skildringar av resenärer som trampat samma jord. Resan ger upphov till motstridiga intryck, där upplevelse och verklighet inte alltid passar in i förväntningarna och de förutgivna föreställningarna. Återkommande är de nordiska ländernas kyla, mörker och ofruktbarhet, som kan ses i ljuset av 1600-talets klimatlära. Pierre-Daniel Huet, som besökte drottning Kristinas hov 1652, beskriver svenskarna som födda under en kall himmel och därför inte tänker lika fort som sydlänningar, och har svårare att skilja sanning från lögn, således är lättare benägna till vidskepelse. Sveriges ”kala klippor och barbariska himmel” ställdes, i hans tanke, mot Italiens angenäma nejder. Odlingsnivån och odlingslandskapet studeras av resenärerna, men de delger få beskrivningar av utsikter eller ger målande landskapsperspektiv. Folktomheten slår dem med förundran. De gräver ner sig i den svenska historien, beskriver Stockholm och slottet Tre kronor, skildrar brott och straff, svenska seder som gravöl och bastubad, samt kättarnas kyrkor. De möter människor, oftast utan namn och identitet, vilka i stället bemöts blott i deras funktioner. Ett undantag är beskrivningarna av drottning Kristina och de intellektuella, däribland livläkaren Pierre Bourdelot, i hennes krets. Philippe Boudon de la Salle och kammartjänaren

omnämner samer i Stockholm på 1650- och 1660-talen. Louis-Henri de Loménie besökte ett sameläger vid Umeå 1655, på omvägen hem över den tillfrusna Kvarken och Finland. Regnard skildrar samisk religion, samernas tillbedjan av sejtar, deras renar, trummor och nåjder. Beskrivningarna av samerna går inte att inordnas under en entydig hegemonisk framställningsform, utan är motsägelsefulla, där skildraren vacklar mellan det civiliserade och det vilda, igenkänning och avhumanisering, men också exotiseringen av ett nordiskt liv som funktionellt i sin miljö och sitt klimat.

Ständigt återkommer jämförelser, likheter och olikheter med resenärerernas eget land. En särskilt intressant diskussion, som Oscarsson leder in på, är den om reselögnare, reseskildringens lögn och sanning. En nutida läsare finner inte sällan en del som man helt enkelt inte kan tro på. Varför ljuger reseskildraren så uppenbart ibland, eller var det så att verkligheten anpassades till förväntningarna och de fastslagna försanthållandena?

Det är omöjligt att ge en enkel och entydig bild av resenärernas syn på stormaktstidens Sverige, konstaterar Oscarsson avslutningsvis. Hur de uppfattade det främmande säger främst något om dem själva och deras tid. Här finns den ständiga uppluckringen av verklighetsbegreppet, där resan avslöjar de till synes absoluta värdena, vilka egentligen är blott mänskliga variabler. Slående i Oscarssons bok är vad jag skulle kalla den kognitiva dissonansen i reseskildringarna, resenärernas reaktioner i mötet med det främmande, hur de tvingades tolka det de såg utifrån egna tidigare erfarenheter, förväntningar och förkunskaper. En talande scen är den när kammartjänaren frågade efter brödet, varvid den svenske husbonden skrattade och sade att trätallriken framför honom i själva verket var brödet, ”kaquebrut” (knäckebröd). Resenärerna försökte förstå och formulera det de såg för läsare som aldrig hade sett detta och heller aldrig skulle komma att få se det. Ett centralt tema i Oscarssons bok är också själva intertextualiteten, hur reseskildringar påverkades av andra skildringar, hur de lånade av varandra och liksom sammanjämkade sina intryck. Oscarsson har gjort en oerhört gedigen, läsvärd och tankeväckande bok, där han inte bara identifierar vad resenärerna såg, utan sätter resorna i deras historiska kontext, och inte minst speglar komplexiteten i människors tolkning av rörelsen genom rummet och tiden.

David Dunér

Lunds universitet

Alkymist i laenker

Frederik Stjernfelt, *Alkymist i laenker: Sagen mod mystikeren Johann Konrad Dippel* (København, Gyldendal, 2023), 368 s. ISBN 978-87-02-40658-0, hft.

Tecknaren Oscar Anderssons: ”Mannen som gör vad som faller honom in” brukar sägas vara Sveriges första tecknade serie från 1902. Denne man, som alltid ger efter för sina infall, kan t.o.m. ställa sig över naturlagarna, t.ex. plocka fram en bil ut rockfickan vid behov eller klippa av sig sina fingrar efter att ha hälsat på någon osympatisk person! För mig framstår tysken Johann Konrad Dippel som en sådan man som gör vad som faller honom in, det inte sällan utan att riktigt tänka efter före. Dippel är möjligen bekant för den som intresserat sig för 1700-talets teologiska strider och för tidens alkemi. För svenskt vidkommande är han känd för sin vistelse i Stockholm 1727, där han oroade prästerskapet som värnade om kyrkans evangelisk-lutherska doktriner mot kätterska radikalpietistiska läror som Dippels.

Den danske professorn i semiotik och idéhistoria vid Aalborgs universitet, Frederik Stjernfelts verk *Alkymist i laenker: Sagen mod mystikeren Johann Konrad Dippel* är en omfångsrik bok på 368 sidor. Den fokuserar främst på de oerhört komplicerade rättssaker som Dippel åren 1717–19 engagerade sig i då han vistades i den lilla danska staden Altona. Altona låg endast fem km från den stora tyska f.d. hansestaden Hamburg, numera är Altona en stadsdel i Hamburg. De politiska och legala förhållandena i trakten var komplicerade t.o.m. med dåtida tysk-romerska mått. Danske kungen och danska adliga intressen stod mot varandra och även mot en framväxande borgarklass som försökte flytta fram sina positioner i Altona. Samtidigt var det tyska politiska och kulturella inflytandet betydande både i Altona och i övriga Danmark under 1700-talet, man behöver bara erinra sig den tyske läkaren Johann Friedrich Struensees upplysta despoti i Danmark under åren 1770–72.

Stjernfelt bygger sin spännande analys av de rättsliga striderna mellan ett antal lokala företagare och adeln på ett rikt arkivmaterial där i synnerhet Dippels argumentation analyseras grundligt av författaren. Som polemiker är Dippel en naturbegåvning som elegant anpassar sin retorik efter behov. Ibland är han grov i tonen och skäller som en bandhund. Men lika gärna kan han på det subtilaste vis antyda att vissa oegentligheter nog möjligen kan ha begåtts av någon högt upphöjd person. Hans förmåga att s.a.s mellan raderna kritisera sina fiender, det i sina tillsynes neutralt formulerade inlagor till olika rättsinstanser och till den danske kungen, är helt fantastisk. Den förmågan borde kunna inspirera dagens politiker till betydligt högre verkshöjder i debatterna. Att vara kritisk på ett underhållande

sätt, den konsten behärskade Dippel till fullo. Han var inte lika skicklig i den alkemistiska pratiken med guldmakeriet men i likhet med andra alkemister påstod han sig ha lyckats med att få fram guld vid något enstaka tillfälle. Guldframställandet var dock underordnat sökandet efter Den vises sten som var det entitet som i själva verket eftersöktes av alkemisterna. Och den företeelsen eller Principen återstår ju ännu att finna trots åtskilliga försök i laboratorierna genom seklerna.

Det sociala geniet Dippel rör sig som fisken i vattnet både i tidens stormiga politiska liv och bland dess mystiska filosofiska, teologiska och vetenskapliga läror. Han uppvisar en osviklig förmåga att lyckas landa på fötterna i alla konflikter. Fast denna spänstighet går tillfälligtvis förlorad år 1719 då den danske kungen tappar tålamodet med provokatören Dippel och låter spärra in honom på livstid i en fästning på Bornholm! Dippel vore nu inte den han är om han inte omgående gjorde sig till god vän med fängelsechefen och med dennes hjälp sedan anlade ett alkemistiskt laboratorium. Han uppvisar också en för situationen passande stoicism då han får besök av några av sina många beundrare och då säger sig vara på det hela taget nöjd med tillvaron.

En sak som är intressant med Dippel är att han aldrig någonsin avsvärjer sig sina övertygelser, vare sig radikalpietismen eller intresset för alkemin. Han håller fast vid sina läror, kosta vad det kosta må. Av och till tänker man som läsare, men nu kan du väl ändå kompromissa lite, du skulle ju få det så mycket lugnare. Men inte då, han ger sig ej. Stjernfelts mycket läsvärda bok om Dippel beskriver inte bara en märklig alkemist med stor retorisk och juridisk begåvning utan det är också en berättelse om en radikal upplysningsman. Individens fri- och rättigheter, däribland religions- och tankefriheten, var för Dippel givna tillstånd för alla människor att eftersträva och försvara mot alla fiender. Här kompromissar han inte, att tänka och tro fritt, det var och är ännu var och ens oförytterliga rättighet som individ och människa. Det skulle behövas fler av Dippels kaliber idag, alltså underhållande rättighetskämpar, gärna även med klädsamma mystiska böjelser, som håller fast vid sina övertygelser! Har man rätt så har man! Åtminstone har alla andra fel. Och visst måste man väl få göra det som faller en in?

Pär Eliasson

Umeå universitet

Mat, misär och ett medicinskt mysterium

Boel Berner: *Mat, misär och ett medicinskt mysterium: Historien om pellagra* (Lund: Arkiv förlag, 2024), 222 s. ISBN 9789179243852, hft.

Lyckligt nog är pellagra en sjukdom som sällan förekommer i vår tid, därav är den inte heller särskilt känd. Sjukdomsbilden är en triad som inleds med karaktäristiska utslag på hudpartier som exponeras för sol och följs av att funktioner hos slemhinnor och tarmkanalen rubbas, därefter uppstår varierande neurologiska besvär. Utan rätt behandling är den dödlig, varför den ibland kallas 4D-sjukdomen sett till förloppets olika faser: dermatit, diarré, demens och död. I dag vet vi att den orsakas av brist på niacin/vitamin B₃ och att den förhållandevis enkelt kan behandlas effektivt med nikotinsyra och förändringar i patientens kosthållning.

Kring sekelskiftet 1900 var situationen emellertid annorlunda både avseende sjukdomens utbredning och vilka behandlingar som stod till buds. Under perioden var områden i norra Italien och USA:s sydstater särskilt utsatta av smittan med fler än 100 000 smittade i de förra och lika många döda i de senare. En gemensam nämnare var att den nästan uteslutande drabbade de människor på landsbygden som hörde till samhällets minst bemedlade skikt. Medan sjukdomen spred sig och hospitalen fylldes av patienter sökte vetenskapsmän efter sjukdomens orsak. Innehöll majsen som människorna åt ett gift som orsakade infektioner? Kunde den ha fördärvats av små kryp eller mögel? Eller spreds smittan i själva verket av myggor?

Om denna vetenskapliga gåta handlar Boel Berners *Mat, misär och ett medicinskt mysterium* som skildrar hur arbetet mot pellagra utvecklades över tid med fokus på olika teorier som ringade in sjukdomen. I centrum står tre forskare som i Italien respektive USA sökte, och så småningom ansåg sig finna, orsaken till pellagra. Berner spårar tillvägagångssätten och de historiska villkoren för dessa hypoteser och följer forskarna i deras verksamhet från kliniken och laboratorierna och sedermera hur teorierna togs emot av det omgivande samhället.

En tongivande gestalt på området var den italienske psykiatern Cesare Lombroso, vars rön inom kriminalantropologi och rättspsykologi gjort honom känd för eftervärlden. Dessförinnan ägnade han betydande del av sin gärning åt pellagra, som vid 1800-talets mitt var den främsta orsaken till sinnessjukdom i norra Italien. Det var sedan tidigare känt att sjukdomen var vanligast i regioner där människor huvudsakligen odlade och åt majs, men den drabbade inte alla. Efter att ha undersökt beskaffenheten hos de grödor som de fattigaste åt, det vill säga möglig och rutten majs, drog han slutsatsen att pellagra orsakades av skadliga substanser som var osynliga

för blotta ögat. För att leda detta i bevis försökte han urskilja substansen, utförde under flera decennier tester på djur och människor och tvingades ständigt till offentligt svaromål. Med tiden skulle hans hygieniska förklaring få bifall, allra helst bland myndigheter.

En forskare som kom att ifrågasätta toxinteorin var Louis Westenra Sambon som tjänar som en slags brygga mellan Italien och USA, där sjukdomen uppstod mer frekvent från 1900-talets början. Det mest uppenbara skälet till att förkasta Lombroso var att sjukdomsbilden även uppstod på platser där majs inte tillhörde den huvudsakliga födan. Sambon visade i stället, genom topografiska och meteorologiska iakttagelser av områdena, att det rörde sig om en infektionssjukdom som likt malaria spreds av små knott eller myggor. Denna infektionsteori skulle under en kort period få stort genomslag i USA, med förödande konsekvenser som följd.

Läkare misslyckades nämligen med att få ner smittotalen, varför den amerikanska folkhälsomyndigheten skickade epidemiologen Joseph Goldberger till Virginia 1914. Liket Lombroso kom han att rikta uppmärksamheten mot den mat som de sjuka levde på, men i stället för att söka efter ett gift i födan misstänkte han att något saknades i den. Goldberger undersökte levnadsvillkoren på de platser där sjukdomen grasserade och såg ett tydligt samband mellan fattigdom och pellagra. Genom försök utförda på barnhem och fängelser, sedermera också på sig själv och sina vänner, visade han att sjukdomen kunde botas med hjälp av förbättrad kosthållning. Svårigheten bestod i att bevisa vad i maten det var som saknades.

Berners verk följer arbetet praktiskt och teoretiskt genom att skildra läkarnas möten med patienterna, de olika experimenten som företogs, tänkandet i analogier, hur de rörde sig på det vetenskapliga fältet, och belyser i förlängningen trögheten i att omsätta medicinska rön till sociala reformer. Stundtals är undersökningen väl riktad mot gåtans svar, exempelvis när vissa aktörer förklaras ha varit snuddande nära en slutsats som liknar den bristteori som är vedertagen idag. Andra gånger markeras en tydlig distans till historien genom att påtala etiska tvivelaktigheter i experiment som kan kritiseras utifrån vår tids sätt att förhålla sig till forskning. Säkerligen hör detta samman med att det rör sig om en populärhistorisk framställning, och greppet skapar onekligen ett dramaturgiskt driv. En annan följd av framställningen är att undersökningens utgångspunkter och resultat inte urskiljs tydligt i förhållande till tidigare forskning.

Sammantaget utgör boken en väl sammanhållen studie över pellagra och en välskriven berättelse om vetandets förutsättningar och vägar, om hur kunskap produceras och diskuteras, sprids eller stöter på motstånd bland vetenskapare, myndigheter och marknad. Förutom att skickligt röra sig mellan, och länka ihop, olika intressesfärer lyckas den även komma

patienterna nära, dels genom det rika bildmaterialet, dels tack vare beskrivningarna av den påvra mat som människorna hade att sätta på bordet. Av detta lämnas läsaren lika förundrad som bedrövad.

Adam Furbring

Lunds universitet

Ostädade väckelser

Recension av Sune Fahlgreen, Joel Halldorf, Erik Sidenvall & Cecilia Wejryd (red.), *Ostädade väckelser: Modernitetens förtrupper* (Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2023), 327 s. ISBN 978-91-7061-450-7. Inbunden.

Den här antologin söker lyfta fram ett antal olika religiösa (här protestantiska) väckelsefenomen som på olika sätt förhåller sig till modernitetsprocessen. Kronologiskt sträcker sig antologin från 1600-talets kväkare via bland andra pietistiska och metodistiska rörelser, till svensk frikyrkorörelse i 1900-talets början. Boken består av fjorton kapitel plus ett introduktionskapitel som anger ramberättelsen. Författarna kommer företrädesvis från teologi och det kyrkohistoriska hållet. Två av dem är dock historiker och en är idé- och lärdomshistoriker.

Det övergripande syftet är att lyfta fram olika religiösa rörelser i relation till modernitetsprocessen, och hur de som aktörer på olika sätt speglade och bidrog till – och kanske till och med gick före! – i nämnda process. Det formuleras i antologins inledningskapitel som att ”just väckelserörelser av olika slag har dock inte bara satt sin prägel på det moderna svenska kyrkolandskapet, utan också skapat nya gemenskaper och sociala ordningar som påverkat samhället som helhet. De bidrog till att utmana äldre samhällsformer och bana väg för nya, radikala lösningar på de utmaningar som följde på moderniteten.” (10)

I mångt och mycket är detta ett projekt som jag personligen bara kan hålla med om, och jag stämmer in i behovet av att visa på en mer nyanserad och komplicerad bild av relationen mellan väckelse och samhällsutveckling. Vad författarna i mångt och mycket gör är att de betonar hur det i väckelsens världsbild ligger en utveckling mot en mer individualistisk självbild, en bild som i en protestantisk tradition kommer av ett fokus på individens relation till Gud. Utifrån den kom hon att bemyndigas till att agera, och härigenom utmana etablerade och traditionella ramar inom vilka individen skulle hålla sig. Med sin religiösa och individuella övertygelse kunde man sätta sig upp emot rådande normer och strukturer. Detta minner om vad Ronny Ambjörnsson skrev 1988 (här används dock

1998 års upplaga för sidhänvisning) om i sin numera klassiska studie om *Den skötsamme arbetaren*, det att läsarna (ett begrepp som användes om framför allt det tidiga 1800-talets väckelsepersoner) ”läste på ett annat sätt än vad som förskrevs av kyrka och stat ... deras läsning hade mer av begrundande över sig”. Den läsningen fördes senare över på de andra folkrörelserna och blev viktiga för den svenska demokratiseringsprocessen. Ambjörnsson skriver vidare att ”[v]ad som är gemensamt är begrundan, det samtal kring det lästa som individen för, dels inom sig själv, dels med andra individer”. (119)

Ett centralt begrepp i antologin är ”ostädad/ostädad”, med vilket antologin försöker ringa in fenomen som överskrider den föregivet naturliga ordningen. I antologin beskrivs hur både kvinnor och män exempelvis kunde ta förkunnande och administrativt ledande roller inom väckelsen på ett sätt som inte var möjligt på andra håll i samhället, eller hur idéer med grund i väckelsen argumenterade för slaveriets avskaffande. Men ett syfte med antologin är också att beskriva och lyfta fram dessa fenomen såsom de var innan de blev (bort)städda, det vill säga innan de ordnades upp, införlivades och institutionaliserats, och innan de därmed också kommit att marginaliseras från historieskrivningen. Här avser antologiförfattarna också överskrida de gränser för forskningen som uppdragna disciplinavgränsningar brukar upprätthålla, och exempelvis låta socialhistoria befrukta teologihistorien.

Recensionens format tillåter tyvärr inga djupdykningar i de olika spännande och illustrativa fallen, utan det får bli några axplock. Genom antologins får vi följa väckelsens pionjärer spränga olika typer av gränser. I Joel Halldorfs kapitel får vi följa hur den religiösa ”entusiasmen” och den personliga gudsförbindelsen legitimerar väckelsefolket att ”lyssna inåt snarare än på myndigheterna” (129), och Arne Rasmussen lyfter fram hur ”anhängarna sätter Gud och sin tro först och skapar gemenskaper som kommer i konflikt med sociala strukturer” (30), med exempel från kampen för slaveriets avskaffande. Och inom det sena 1800-talets frikyrkliga missionssällskap (här Helgelseförbundet och Örebromissionen) sändes evangelister ut för att sprida Guds ord, vilka Mats Larsson skriver om. Med utgångspunkt i en brådska att hinna förkunna Ordet innan Jesu snara återkomst, till så många människor som möjligt, legitimerades behovet av kvinnliga evangelister. Även inom Frälsningsarmén kunde kvinnor axla roller, som exempelvis förkunnare, vilka tidigare varit förbehållna män, visar Stina Fallberg Sundmark. Samtidigt gav Frälsningsarméns fokus på att hjälpa personer i social utsatthet kvinnor ledande roller inom olika former av diakonala insatser.

De ostädade väckelserna kunde överskrida alla möjliga olika strukturella barriärer, såsom kön, klass och etnicitet, vilket Erik Sidenvall visar på i

sitt kapitel om det sena 1800-talets så kallade Fransonska kinamissionärerna. Även Cecilia Wejryd visar på hur den religiösa entusiasmen gav baptisten Säs Pär Persson resurser att förkunna, utveckla sig i teologiska spörsmål och resa omkring i världen. Exempelen flerfaldigas med kväkare, herrnhutare, svenska Jerusalem-emigranter, hoofianer, lokala predikanter med mera. Med de olika fallen belyses hur individer och grupper utifrån sin kristna övertygelse utmanar sin samtids etablerade ordning, och hävdar religionsfrihet, tankefrihet och individualism. I så måtto är dessa rörelser såväl del av moderniteten som ”modernitetens förtrupper” (som också är antologins underrubrik).

De olika fallstudierna är intressanta och relevanta för den tes författarna driver. Som gammal idéhistoriker, som genom åren känt viss frustration kring det faktum att religiösa idéer inte riktigt tillerkänts ett värde inom idéhistorien och i relation till den breda samhällsutvecklingen, är den här antologin ett välkommet tillskott. Samtidigt hade jag gärna sett hur bidragen hade fått ha en tydligare koppling både till annan litteratur som beforskat och sökt tolka och förstå moderniseringsprocessen, ofta med religion som en komponent. Här tänker jag exempelvis på gamla klassiker som Max Weber eller Karl Marx, eller nyare klassiker såsom Ulrich Beck, Peter L. Berger, Charles Taylor och Anthony Giddens, som alla på olika sätt sökt tolka vad som händer i relation till moderniteten med just individens frihet.

Kanske är det också den inre idéhistorikern i mig som gärna hade sett mer av sammanhang och att man relaterade de ostädade väckelserna till andra samtida rörelser. En av utgångspunkterna som några av författarna hänvisar till är den, enligt W.R. Ward, ”idépöl” väckelsen är sprungen ur – därav bland annat hermetisk filosofi, teosofi, medeltida mystik, kabbala, apokalyptiska spekulationer och en djup skepsis mot luthersk ortodoxi. (t. ex. 121) Hur stod sig dessa väckelser i relation till den tidiga arbetar- och nykterhetsrörelsen, eller till samtida kvinnorrättsrörelser och den tidiga feminismen, eller till alternativa religiösa världsbilder som utvecklades inom teosofin eller spiritismen? Här blir dock Anton Janssons kapitel intressant som belyser relationen mellan frikyrkan och fritänkeriet kring 1890-talet, och de bådas syn på den samtida religionsfrihetsfrågan. I det avslutande kapitlet utgår Urban Claesson ifrån Jürgen Habermas borgerlig offentlighets-begreppet för att belysa pietismens roll i relation till den tidiga upplysningen, men också hur de religiösa (ostädade) idéerna senare kom att utdefinieras och göras inkompatibla med en svensk offentlighet och upplysningstradition.

De avslutande anmärkningarna till trots vill jag avslutningsvis lyfta fram antologins förtjänster i att betona, koppla samman och nyansera väckelsetraditionen i relation till samhällets modernisering. I så måtto

hoppas jag att boken bidrar till att ytterligare närma kyrkohistorien till idéhistorien, och vice versa.

Stefan Gelfgren

Umeå universitet

Humaniora i välfärdssamhället

Johan Östling, Anton Jansson, och Ragni Svensson Stringberg, red., *Humaniora i välfärdssamhället: Kunskapshistorier om efterkrigstiden* (Göteborg och Stockholm: Makadam, 2023), 387 s. ISBN 978-91-7061-401-9, Häftad.

Sedan ett decennium tillbaka har fältet kunskapshistoria lanserats i Sverige. På Lunds universitet har Centrum för kunskapshistoria (LUCK) etablerats och affilierade forskare har varit synnerligen produktiva men också synliga i offentligheten. Etableringen av fältet har också bidragit till en debatt om hur det gränsar till (eller bör avgränsas från) andra humanistiska fält, vilket är bra. När akademiska debatter fungerar som bäst öppnar det upp för konstruktiv kritisk dialog och i bästa fall för en utveckling som inspirerar till teoriutveckling och forskningsinsatser med nya empiriska områden att undersöka. Antologin *Humaniora i välfärdssamhället* är ett exempel på detta och den bidrar också förtjänstfullt till den pågående diskussionen om humanioras betydelse i samhället. (Tilläggs ska att *Humaniora i välfärdssamhället* också har en sorts systerbok som utkom 2022; *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden*, författad av Johan Östling, Anton Jansson, och Ragni Svensson Stringberg.)

I det avslutande syntetiserande bidraget i antologin gör historikern Isak Hammar ett försök att ringa in fältet kunskapshistoria men också *history of humanities* som är det andra fältet som antologin anknyter till och hämtar inspiration från. Kunskapshistoria angränsar till det internationella forskningsfältet *history of knowledge*, som Hammar konstaterar. Om *history of knowledge*, med vissa variationer, syftar till ett fält som studerar naturvetenskapernas, samhällsvetenskapernas och humanioras historia, så har den svenska varianten svagare band till naturvetenskap, menar Hammar. Istället ingår andra och fler fält som exempelvis idé- och lärdomshistoria, mediehistoria och bokhistoria. Vad gäller *history of humanities* har ambitionerna i de internationella forskningsansatserna bland annat varit att ”förstå framväxten av dagens humanistiska fält och dess moderna förutsättningar” och en ”strävan att skriva humanioras globala och tvärvetenskapliga historia” (365). Från en svensk horisont har man då försökt att sammanfläta fälten *history of humanities* och *history of knowledge*,

bland annat genom att lansera begreppet cirkulation ”för att spåra och fixera de ofta komplexa linjer som humanistisk kunskap följer” (368).

Som redaktörerna för antologin påpekar i inledningstexten bidrar texterna i antologin till history of humanities genom att använda begrepp och analytiska verktyg från det kunskapshistoriska fältet. Hur kunskap cirkulerar diskuterar samtliga 15 bidrag (inklusive inledningen) i antologin. Antologins generella bidrag är ett fokus på humanioras samhälleliga kunskapsproduktion i svensk efterkrigstid, att ”studera hur humaniora verkar inom offentlighet, politik och samhälle” (13). Det är centrala samhällsfrågor som avhandlas i antologin, såsom ”brott och straff, skola och pedagogik, kristendom och sekularisering, invandring och tvåspråkighet, kulturarv och stadsförnyelse, miljödebatt och ekologi, försvar och propaganda, press och bokmarknad, folkhemmets samhällsvisioner och reformpolitik” (9). Allmänt har man i forskningen lyft fram marginaliseringen av humaniora i svensk efterkrigstid men antologin vill närmare nyansera denna bild utan att för den skull överdriva det humanistiska kunskapsområdets betydelse. Även om andra kunskapsområden expanderade försvann inte humaniora med välfärdssamhällets reformpolitik. Som redaktörerna påpekar i inledningen hängde ”humaniora och välfärdssamhälle [...] närmare samman än vad som vanligen syns i historieskrivningen” (10).

Förutom cirkulation är bärande analytiska verktyg i de olika bidragen bland annat *offentlig kunskapsarena* som är ett bredare begrepp än kunskapsinstitution (exempelvis skolor och universitet) eftersom det är mer offentligt och tillgängligt för fler, exempelvis kultursidorna i svenska dagstidningar (se Johan Östlings och David Larsson Heidenblads bidrag samt Joakim Landahls bidrag). Begreppet *kunskapsaktör* blir ett än viktigare analytiskt verktyg i antologin. Här handlar det om en ”specifik person, som på ett eller annat vis hade betydelse för humaniora i välfärdssamhället” genom att exempelvis ha ”en särskild position som grindvakt” för vilken kunskap som cirkulerades (17). Kunskapsaktören i antologins olika bidrag var oftast mindre av *kunskapsproducent*, även om undantag fanns som Torsten Husén (se Peter Bennesveds och Marie Cronqvists bidrag), och mer av en person vars engagemang bidrog till hur kunskap cirkulerade i samhället.

Det är fascinerande att kliva ned i de delvis dolda kunskapshistorier som avhandlas i antologin. Artiklarna handlar om allt från akademisk satir (Hampus Östh Gustafssons bidrag), fackboksutgivning och humaniora (Ann Steiners bidrag), relationen mellan kriminologi och filosofi (Anders Pedersson) till välfärdssamhällets pedagogik (Anders Burman) och hemspråksreformen i ljuset av debatten om halvspråkighet hos skolbarn i Sverige (Ragni Svensson Stringbergs bidrag). Det är en efterkrigstid som

ibland skiljer sig mer från än förenar sig med vår samtid, exempelvis tro- och vetandedebatten i efterkrigstidens offentlighet (se Anton Janssons bidrag). Påfallande ofta känns många av frågorna som diskuteras i antologin ännu aktuella, exempelvis hur man från försvarsmakten vurmade för att lära medborgarna att vara källkritiska för att kunna genomskåda propaganda (se Fredrik Bertilssons bidrag) eller kulturarvsstrider (se Ingrid Bergs bidrag). Frågan om läsning har ett värde i sig och ett humanistiskt bildningsperspektiv återkommer även i våra dagar (se Linnéa Lindskölds, Erik Erlansons och Peter Hennings bidrag). Och i framtidsdebatten och debatten om tvärvetenskap (så kallade ”crisis disciplines”) tog en klassisk humanist som Emil Tengström stor plats (se Karl Haikolas bidrag), något som pekar framåt mot dagens utveckling av tvärvetenskapliga ’discipliner’ som exempelvis environmental humanities.

Humaniora i välfärdssamhället är sammanfattningsvis en mycket välredigerad antologi med välskrivna bidrag. Den spänner över många områden men med analytiska verktyg som cirkulation, kunskapsfält och kunskapsaktör blir det en sammanhållen framställning som fyller en del kunskapsluckor men också har relevans för vår tids diskussion om humanisternas och humanioras roll i samhället.

Michael Godhe

Linköpings universitet

Filosofi i Bysans och Renässansens Italien

Peter Adamson: *Filosofi i Bysans och Renässansens Italien: En filosofihistoria utan luckor, övers.*, Jim Jakobsson (Stockholm: Bokförlaget Thales, 2023), 300 s. isbn 978-91-7235-138-7, inb.

Arbetet med det som Richard Rorty i sin klassiska artikel ”The historiography of philosophy: four genres” kallar *Geistesgeschichte*, det vill säga ett försök att mot bakgrund av filosofins avsaknad av tydlig progression och ämnesidentitet teckna en tilltalande bild av dess kärna genom att skildra en tillkomsthistoria med tillkommande kanonbildning, är en ständigt pågående process som hela tiden omförhandlas i grunden. Detta arbete är oerhört viktigt bland annat givet den inverkan det har på filosofers självbild. Ingen har under de senaste åren gjort mer för att, i det allmänna medvetandet såväl som inom professionen, utvidga vår filosofihistoriska kanon än filosofihistorikern och Al-Kindiexperten Peter Adamson, som i sin ambitiösa podcast och tillhörande bokserie ”The history of philosophy without any gaps” (som på svenska fått översättningen *En filosofihistoria*)

utan luckor) berör inte bara de kanoniserade stora tänkarna utan också många mer traditionellt sett perifera aktörer och företeelser.

Byzantine & Renaissance Philosophy, den sjätte volymen i den oerhört ambitiösa bokserien som alltså bygger på hans lika ambitiösa podcast vilken drivs som ett samarbete mellan Kings College, London och Ludwig-Maximilians-Universität München, finns nu i svensk översättning av Jim Jakobsson med titeln *Filosofi i Bysans och Renässansens Italien* i en påkostad utgåva från bokförlaget Thales.

Ambitionen att skriva en så omfattande filosofihistoria som Adamson har åtagit sig saknar nära nog motstycke i den angloamerikanska filosofihistorieforskningen (utgivningen utgörs i skrivande stund alltså av sex digra volymer omfattande *Filosofi i den klassiska världen*, *Filosofi i den hellenistiska och romerska världen*, *Filosofi i den islamiska världen*, *Filosofi i det gamla Indiens värld*, samt nu också *Filosofi i Bysans och Renässansens Italien*). Genom samtliga volymer, och genom vad som i skrivande stund uppgår till 450 podcastavsnitt, lyckas Adamson på ett insatt och lättillgängligt och tillika fyndigt och underfundigt sätt belysa inte bara filosofihistoriens kanoniska giganter utan också mindre kända tänkare på ett sätt som både tar de senare på fullaste allvar i sin egen rätt och förmår, det episodiska upplägget till trots, att skapa känslan av ett genom historien kontinuerligt samtal där en veritabel kakafoni av röster framstår som inte bara förstaeliga utan som djupsinniga, sammanvävda och intressanta.

Den här föreliggande volymen behandlar filosofi i Bysans från 300-talet och fram till kejsardömets fall samt filosofin i renässansens i Italien och spänner därmed över nära nog ett årtusende. Verket, i likhet med serien över lag, är på många sätt oerhört imponerande. Adamson lyckas inte bara med att på ett tillgängligt och medryckande sätt utmana etablerad kanon genom inkluderandet av figurer såsom Gemistos Pleton, Chalkokondyles, och Laura Cereta vid sidan av mer namnkunniga tänkare såsom Michael Psellos, Anna Komnena, och Pico della Mirandola. Han presenterar också övertygande skäl för varför bysantinsk filosofi bör tas på största allvar i sin egen rätt, samt för att det vi idag slentrianmässigt talar om som renässansen bör ses som lika mycket en grekisk som italiensk företeelse. Valet att behandla bysantinsk filosofi tillsammans med italiensk renässansfilosofi i en och samma volym, ett val som av förordet (7) att döma från början styrdes av mer pragmatiska överväganden, visar sig vara ett genidrag eftersom relationerna mellan de två traditionerna därigenom ytterligare kan belysas på ett förtjänstfullt sätt. Detta grepp leder också till att Adamson på ett utmärkt sätt kan belysa det speciella periodiseringsproblemet som renässansen utgör. Bokens tjuugoandra kapitel, som behandlar vad Adamson talar om som en renässanshumanistisk propagandaseger, borde vara obligatorisk läsning för alla de som slentrianmässigt

”hoppa[r] över nästan hälften av filosofins historia i sin läsning och undervisning, så att de går direkt från antiken till 1600-talet, kanske med ett kort uppehåll hos någon som Thomas av Aquino däremellan” (199). Även om den bysantinska lärdomskulturen, renässanshumanismen och samspillet dem mellan är i blickfånget för denna volym betyder detta inte på något sätt att, till exempel, den bysantinska filosofins tacksamhetsskuld till den arabiska filosofin, eller den italienska renässansens komplexa relation till det antika arvet, därigenom försummas (tvärt om utgör kapitel 16, som behandlar relationen mellan Bysans och islam, kapitel 31 som behandlar florentinsk platonism, samt kapitel 45 som behandlar Aristotelesöversättningar och aristotelisk filosofi i Italien särskilda höjdpunkter).

Jim Jakobsson, som tidigare bland annat prisats för sin översättning av Heideggers *Sein und Zeit*, har på det hela taget utfört ett fantastiskt arbete i och med översättningen av Adamsons lekfulla prosa. Dock måste jag medge att många av de frekventa populärkulturella referenserna och ordvitsarna som utmärker den lättsamma ton som kännetecknar den podcast som ligger som underlag för verket skaver något i den svenska översättningen. Förmodligen är detta ofrånkomligt, men det leder oss in på ett relaterat frågekomplex rörande varför en podcast ges ut i bokform och varför denna också översätts till svenska. Faktum är att böckerna ger en hel del som podcastformatet saknar (på samma sätt som podcastseriens många intervjuer ger en fördjupning som komplement till de tryckta volymerna). Inte minst gäller detta de utmärkta referenserna som lyckas ge en bild av spjutspetsforskningen utan att slå över i det övermäktigt förvirrande. På det hela taget har vi här att göra med en volym och en bokserie som passar utmärkt som bredvidläsningslitteratur för universitetsstudier och folkbildning på ett sätt som också väl motiverar att verket översätts till svenska.

Sammantaget utgör volymen *Filosofi i Bysans och Renässansens Italien* kanske den bästa i denna förträffliga bokserie i och med att den på ett så övertygande sätt slår ett slag för vikten av att ta bysantinsk filosofi på allvar, någonting som tyvärr försummas på många introduktionskurser i filosofihistoria och idé- och lärdomshistoria, inklusive de som ges på min hemmainstitution. De lärare, studenter och den bildade allmänhet som fortfarande dras med denna kunskapslucka har inte längre någon ursäkt.

Frits Gåvertsson

Lunds universitet

Perspektiv på politisk idéhistoria

Hjalmar Falk, My Klockar Linder och Petter Tistedt (red.), *Perspektiv på politisk idéhistoria* (Huddinge: Södertörns högskola, 2023), 336 s. ISBN 978-918-950-435-6, digital.

Politisk idéhistoria har svag ställning i Sverige och har till skillnad mot, säg, medicinhistoria, ”inte etablerats som ett kunskapsfält i egen rätt”, skriver redaktörerna för *Perspektiv på politisk idéhistoria* (8). Syftet med antologin, som tillkommit inom Nätverket för politisk idéhistoria, är att råda bot på detta och därigenom bidra till att berika den samhälleliga debatten, samt att utveckla såväl undervisning som forskning om de politiska idéernas och begreppens historia. Ett ytterligare syfte ”är att ge en polyfon introduktion till vad politisk idéhistoria kan vara och hur den ur vissa specifika synvinklar bör gestaltas.” (10)

Bokens 15 kapitel undersöker politiska idéers temporalitet utifrån en fransk 1970-talsdebatt om de mänskliga rättigheterna; politiken kring offentliga monuments tillkomst med exempel hämtade från 1930-talets Göteborg; bilaterala kulturavtal; befolkningspolitik; rysk nihilism; västmarxism; den offentliga valstatistikens formering av ”det politiska”; skapandet av politikens kollektiva subjekt genom representationen av desamma; relationen mellan stat och civilsamhälle; icke-kanoniserade tänkare, exemplifierat med Margaret Cavendish och Carl Lindhagen; relationen mellan politik och religion, exemplifierat med bland annat muslimsk politisk idéhistoria och en diskussion om de mänskliga rättigheternas förhållande till kristendomen; den vetenskaplige expertens roll i den svenska efterkrigstidens politik; samt hur politisk idéhistoria bör förhålla sig till klimatkrisen. Bredden av teman, studieobjekt och metoder är berömvärd och sporrar läsarens reflektion och fantasi.

En metod som återkommande nämns är begreppshistoria. Ibland för att i förbigående framhålla när ett visst begrepp myntades eller fick bredare spridning, eller för att påpeka att det en gång användes annorlunda mot idag. I Benjamin Martins, Samuel Edquists och My Klockar Linders bidrag förekommer det mer utförligt. Martins text, som handlar om tillämpningen av digitala metoder för att studera bilaterala kulturavtal, pekar på hur just begreppshistoria kan integreras med digital textanalys. Det senare gör att vi kan söka igenom omfattande mängder av material och därmed vidga våra studieobjekt. Det gör det även lättare att exempelvis analysera vilka ord som oftast dyker upp i relation till ett visst begrepp. Eller en viss *term*, borde jag kanske säga, för visst kan väl begrepp förekomma utan att termen vi oftast associerar dem med gör det? I så fall är det en begränsning för de digitala metoderna som ofta förbises. Att reda ut detta är visserligen

inte Martins ärende, men när man ställer hans diskussion om begreppshistoria vid sidan av Samuel Edquists uppstår viss friktion. Edquists text historiserar och problematiserar relationen mellan stat och civilsamhälle och lyfter fram civilsamhället som exempel på en *makropolitisk tankefigur*, alltså ett allmänt accepterat historiskt a-priori som strukturerar samhällets politiska tänkande. Han poängterar att dylika tankefigurer inte alltid går att komma åt genom att fokusera på språkliga termer – eftersom civilsamhället ibland bara benämns som ”samhälle” eller som ”frivilligsektorn” – och lyfter just därför fram (kosellecksk) begreppshistoria som en lämplig metod. Han noterar även att ett och samma ord kan vara ett begrepp i vissa sammanhang, men inte i andra. Det är viktiga poänger.

My Klockar Linders text tillämpar det mest kreativa förhållningssättet till begreppshistoria, vilken omvandlas till ”ordbrukshistoria” för att sätta fokus på ”politikens temporala nyckelord” inom 1930- och 40-talets befolkningspolitiska debatt. Klockar Linders text belyser att inte bara koselleckska begrepp är ideologiskt laddade, utan också mindre beständiga och mer vardagliga termer som ”barnlösa”, ”barnfattiga” och ”barnrika”, vilka fungerar som ingång till att analysera resursfördelningsfrågan mellan de grupper som döljer sig bakom termerna. I debatten kom de barnrika att positioneras mot de barnlösa och barnfattiga, som ofta inkluderade familjer med åtminstone två barn. I den senare gruppen kunde bland annat även ogifta och ”asociala” inkluderas. Detta framstår som lite överraskande och godtyckligt, och belyser just därför det ordbrukshistoriska perspektivets potential att upptäcka betydelseförskjutningar.

Liksom Martins och Edquists texter tillhör Klockar Linders de mer pedagogiska. De hade alla fungerat väl i undervisningssituationer. Martins bidrag skulle passa en kurs om digitala metoder, Klockar Linders en kurs i begreppshistoria, som kontrast till ett mer traditionellt tillvägagångssätt, medan Edquists kapitel hade lämpat sig på en kurs i just politisk idéhistoria. Något jag särskilt uppskattar i sistnämnda text är att Edquist avslutar med att peka ut ett par områden i behov av fortsatt forskning. Det hade jag gärna sett i fler kapitel.

Ett löfte från redaktörernas inledning som inte riktigt infrias handlar om idéhistoriens möjlighet att ”bidra med mycket värdefull analys av aktuella frågeställningar.” (8) Detta adresseras mest utförligt i Hjalmar Falks och Julia Nordblads bidrag. Det förra analyserar den västmarxistiska traditionen motiverat utifrån den samtida konspirationsteorin om kulturmarxism, medan det senare argumenterar att humanioras bidrag till den klimatpolitiska debatten varit alltför begränsad till moralfilosofiska frågor. Nordblad menar att ett historiskt perspektiv kan befria oss från dagspolitikens snäva sfär, vidga vår förståelse för hur vi hamnade i klimatkrisen samt vilka politiska processer som bör aktiveras för att hantera den.

I övrigt nämns de historiska analysernas samtidsrelevans ibland i förbigående, men lämnas oftast till läsarens fantasi. Det hade därför varit välkommet med ett avslutande bidrag vars författare fått i uppgift att reflektera över just den politiska idéhistoriens samtidspotential. I brist på det hoppas jag att den diskussionen äger rum på annat håll – varför inte inom en workshop arrangerad av nätverket för politisk idéhistoria?

Bruno Hammell

Lunds universitet

En global ideologihistoria

Johan Stenfeldt, *En global ideologihistoria: Från Konfucius till historiens slut* (Lund: Studentlitteratur, 2023), 163 s. ISBN 978-91-44-15873-0, häftad.

De senaste åren har sett en markant renässans av globalhistoria vid svenska universitet, men trenden har inte varit lika påtaglig inom idéhistoria. Trots att det tidigare har funnits bra svenskspråkiga översiktsverk såsom samlingsvolymen *Vidgade vyer* (red. M. Fazlhashemi, A. Öckerman & R. Ambjörnsson, Studentlitteratur, 2000) och Svante Nordins *Globaliseringens idéhistoria* (Studentlitteratur, 2006), börjar dessa få ett antal år på nacken och ges inte längre ut. Det är därför glädjande att ideologihistorikern Johan Stenfeldt kommer med en ny introduktion till de politiska idéernas globala historia.

Boken överlappar till viss del traditionell globalhistoria, men fokuserar huvudsakligen på olika idéer om staten och hur samhället ska organiseras. Tyngdpunkt läggs på universella, återkommande tankeströmningar samt förbindelser över tid och rum, snarare än olika "civilisationers" särart. Stenfeldt väljer att inkludera Europa i diskussionen, eftersom europeiska idéer har präglat även andra delar av världen djupt, åtminstone från och med tidig modern tid. Boken är således inte en kompletterande beskrivning av "världen bortom Västerlandet" för läsare som redan äger en djup bekantskap med Europa och Amerika, utan har mer universella ambitioner. Värt att notera är dock att Stenfeldt fokuserar på Eurasien, med väldigt lite uppmärksamhet riktad mot Nord- och Sydamerika, Afrika och Australien, mest av utrymmesskäl.

Hur lyckas då Stenfeldt ringa in mer än 2500 år av politisk idéhistoria över ett så enormt landområde på knappt 150 sidor? Förutom introduktionen och en avslutande diskussion delas boken upp i fem kronologiskt-organiserade kapitel behandlande antiken, medeltiden, tidigmodern tid, modern tid, samt (väldigt kort) idéer om historiens slut. Stenfeldt

organiserar materialet även utifrån fem teman eller ”skiljelinjer” som han diskuterar i introduktionen: Gud eller folk; utopi eller pragmatism; universellt eller partikulärt; stor stat eller liten stat; samt folk eller elit. Dessa skiljelinjer menar Stenfeldt är mer eller mindre universella och kan tillämpas i diverse geografiska kontexter. De genomsyrar boken och utgör grunden till en produktiv komparativ diskussion av vitt skilda tänkare. Stenfeldt börjar med att etablera Platons och Aristoteles olika ställningstagande på många av dessa punkter, och återkommer till dessa filosofer i jämförelser med politiska idéer i en mängd olika epoker och platser genom boken. Till Stenfeldts fördel jämför han inte bara med dessa västerländska kanoniska filosofer, utan drar även många intressanta paralleller mellan tänkare i olika delar av icke-Väst. Bokens korthet gör att jämförelser mellan vad som ofta är väldigt komplexa idévärldar skulle kunna tyckas ytliga. Boken kommer inte att tillfredsställa experter i komparativ filosofi – men som introduktion genomförs komparationen, ofta mellan figurer som inte brukar diskuteras i samma mening, skickligt och på ett mycket tanke- och intresseväckande sätt.

Stenfeldt citerar själv Åke Holmbergs påstående om att ”företaget att skriva en världshistoria är dömt att ådra sig specialisternas kritik” (139). Detta är mycket riktigt oundvikligt, särskilt för en så kort bok som täcker ett så omfattande material, men det är ändå recensentens uppgift att påpeka bokens tillkortakommanden. Boken har granskats av specialister på Europa, Mellanöstern och Kina, men brister något vad gäller Sydasien. De sammanfattande delarna om Indien upprepar en del stereotypiska generaliseringar som har motbevisats av omfattande modern forskning. Mogulriket framställs som ett mestadels muslimskt område i norra Indien som stod i antagonistiskt förhållande till hinduer i söder, vilket är en betydande förenkling av den komplexa och pluralistiska samhällsdynamik som historiskt rådde över hela Sydasien. Påståendet att ”hinduismen knappast kom att få någon större betydelse vare sig som religion eller politisk kraft utanför Indien” (61) är direkt felaktigt; Hinduismen exporterades till och hade en stor kulturell påverkan i stora delar av Sydostasien under en betydande period, på ett liknande sätt som Islam senare fick i delvis samma område. Med tanke på konflikterna som har uppstått ur förenklade religiösa dikotomier i dagens Indien, Pakistan och Bangladesh, behöver historien om regionens olika religiösa samfund hanteras med stor försiktighet, även i korta översiktsverk. I boken kallas även händelserna i den brittiska Indien 1857 för en ”myteri,” i enlighet med traditionell brittisk historiografi, istället för en ”revolution,” vilket de flesta historiker numera anser är en lämpligare benämning.

Överlag ger dock boken en bra övergripande sammanfattning av världens politiska idéhistoria, och kapitlet om 1900-talet är särskilt skickligt

gjort och bör finnas på många kurslitteraturlistor i historia, idéhistoria och statsvetenskap i framtiden. Slutsatskapitlet återknyter till de fem skiljelinjerna som stakades ut i introduktionen men visar att de inte bara fyller en organisatorisk utan en riktigt intressant analytisk funktion. På ett originellt sätt hävdar Stenfeldt att dessa skiljelinjer utifrån geografi kan betraktas som universella, men att vissa epoker kännetecknades av ett särskilt intresse för vissa sorters frågor eller vissa ställningstagande. Till exempel argumenterar han för att medeltiden i större utsträckning än andra perioder präglades av olika ”sammansmältningar av sekulära och religiösa tankar om makt och statens styrning (145–146). Detta exemplifieras av synteserna av såväl Thomas av Aquino som kinesiska nykonfucianska filosofen Zhu Xi. En annan intressant slutsats är att frågan om hur långt staten ska gripa in i människors privatliv samt ”ett svalare intresse för utopin som politiskt mål” är unika drag för den moderna eran som bryter med tidigare ideologiska mönster. Det är verkligen att hoppas att dessa intressanta frågor undersöks i längre studier framöver antingen av Stenfeldt själv eller av andra som har inspirerats av denna bok.

John L. Hennessey
Lunds universitet

Från Homeros till Rom

Johannes Siapkak, *Från Homeros till Rom* (Lund: Nordic academic press, 2024), 297+53 s. ISBN 978-918-936-184-3, hft.

Från Homeros till Rom är det senaste bidraget i Johannes Siapkakas arbete med att genomlysa antikvetenskapens teoretiska grundvalar. Siapkakas behandlar nu traditionell antikvetenskap och den positivism han menar utgör dess ”teoretiska huvudfåra” (*passim*). Han redogör för den traditionella antikvetenskapens historia, följer dess utveckling och uttryck under de senaste två seklerna, samtidigt som han pekar på positivismens tillkortakommanden som teoretisk utgångspunkt i historisk forskning. De kan enligt Siapkakas delas in i två problemtyper. För det första framstår positivistisk historisk skrivning som besatt av text – att förstå ett historiskt skeende får stå tillbaka för text- och källkritisk analys av en viss historisk utsaga. Texten blir en ”epistemologisk gökunge” (69) och diskussionen om en källas trovärdighet blir ett mål i sig, snarare än ett led på vägen att förstå vad som hänt. För det andra ska en historiker i den positivistiska traditionen inte låta sina egna föreställningar färga arbetet med texten. Ett ädelt syfte kanske, men Siapkakas visar flera gånger hur resultatet nästan blir det om-

vända: en historiker som varken redogör för eller reflekterar över sitt teoretiska ramverk eller sin vetenskapliga metod (utöver *sunt förnuft*), är naiv inför hur hans implicita föreställningar påverkar hans förment teorilösa redogörelser. Ursprunget till de här problemen är en enkelspårig strävan efter objektivitet, att följa Leopold von Rankes devis och skriva *wie es eigentlich gewesen [ist]*.

Siapkas går grundligt igenom hur den positivistiska problematiken tar sig olika uttryck i den traditionella antikvetenskapens intresseområden. Efter ett kapitel om fältets framväxt från början av 1800-talet, följer ett om dess nära koppling till, eller härkomst ur, klassisk filologi och antika historieskrivningar. Sedan kommer bokens huvuddel: tre kapitel om strukturell, biografisk respektive händelseorienterad historia. Antik grekisk kultur får tillhandahålla diskussionens grundmateria: stadsstatens definition, den attiska demokratin, Perikles, perserkrigen och så vidare. Läsaren erbjuds i regel en kort översikt om sakfrågorna, innan Siapkas redogör för exempel ur förra seklets akademiska debatt om dem. Han analyserar verken, sorterar in deras fel under någon problemtyp, och ger ett par kortare exempel på nutida forskning som upprepat samma misstag. Alla möjliga föreställningar, uppenbarligen hämtade ur historikernas situering, visar sig ha färgat "objektiv" källtolkning – Perikles ska till exempel ha skärpt Atens medborgarskapslagar för att bevara den grekiska rasens renhet (99f). I forskningen om *Magna Graecia* har de grekiska kolonisationserna antagits ha "grekifierat" platserna de kom till, utan att själva påverkas av den lokala kulturen. Siapkas identifierar antagandet bakom: "Kulturutbyte betraktades som en enkelriktad process från högre till lägre kulturer" (157f). Siapkas visar också hur den traditionella positivismens stränga fokus på källtext ger ett förvrängt urval: historisk forskning riskerar att reduceras till förundran över män med makt och deras handlingar, eftersom antika historieskrivningar ofta skrevs på det sättet. Bokens sista kapitel är en slags sammanfattning – Siapkas visar hur traditionella antikhistoriker trillat i samma diken också när det gäller Roms uppgång och fall.

Det är svårt att tro att Siapkas har fel i sak. Verken han tar till exempel är för många och noggrant beskrivna för att man ska kunna säga att hans resonemang är taget ur luften. Bokserien ska vara en "kritisk genomlysning" (19) av antikvetenskapen. Vad innebär det? Siapkas säger att han vill "åskådliggöra antikvetenskapens teoretiska fundament" (18) – visst gör han det här. Kanske tar *att* överhanden – Siapkas bevisar till exempel ofta den "epistemologiska kontinuitet" (*passim*) som präglat antikvetenskapen, men man blir nyfiken på *varför* den hållit i sig. Hans analys står i regel i rummet mellan vetenskapshistoria och anti-positivistisk tesdrivning. Läsaren får mönstren utpekade, övertygas om att de finns där, men ana-

lysen stannar oftast vid ett resonemang *emot*, snarare än *om* hur eller varför traditionell positivism kunnat fortsätta dominera antikhistorisk forskning. Om bokserien är tänkt som vetenskapshistoria, behöver nästa del, som också ska behandla traditionell antikvetenskap (13), ge lite mer av den senare varan. Siapkas övertygar ju åtminstone mig om att historia inte innebär ”att skriva ner allt som hänt, utan att försöka förstå och förklara det förgångna” (113). Om det huvudsakliga syftet snarare hade varit att anfäkta positivismen hade diskussionen istället behövt ta sin utgångspunkt i nutida forskning – Siapkas ger ibland exempel från den här sidan millenieskiftet, men de är inte tillräckligt många eller centrerade för att boken ska kunna läsas som en kritik av antikvetenskap såsom den bedrivs idag.

Boken är välskriven, man hänger med i Siapkas redogörelser och vissa delar är verkligt fascinerande; det sista kapitlet är en riktig bladvändare. Andra delar hade däremot gagnats av ett aktivare redaktörskap. Särskilt i bokens första hälft är tryckfelen ganska många, och förordet innehåller en kortare lapsus om några recensenter till bokseriens tidigare delar. Några längre, deskriptiva avsnitt om det attiska statsskickets historia hade också kunnat kortas ner; även om stoffet är intressant, är det inte alltid tydligt om eller hur de förbättrar läsarens position att bedöma Siapkas analys. Men det är, i sammanhanget, småsaker. *Från Homeros till Rom* kan rättvisast bedömas i efterhand, som ett led i en färdig bokserie. Jag håller med Siapkas att till kärnan i det vi kallar forskning hör ett reflekterande över kunskapsproduktionens villkor (295) – hans projekt är ett viktigt bidrag till den självmedvetenheten.

Jakob Henningsson

Doktorand i historiska studier vid KTH

Politikens åldersgränser

Sandin, Bengt, *Politikens åldersgränser: Rösträtt och valbarhet i Sverige från 1840-tal till 1920-tal* (Göteborg: Makadam förlag, 2024), 311 s. ISBN 9789170614422, inb.

Att ha uppnått en viss ålder är ett av de mest grundläggande kraven för rösträtt och valbarhet. Vanligtvis uppfattas en sådan begränsning inte ha samma laddning som gränser baserade på till exempel ekonomi eller kön. I en ny bok argumenterar Bengt Sandin för att åldersgränser utgjorde en betydelsefull och politiskt laddad fråga i det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets rösträttsdebatt. En av Sandins huvudsakliga poänger är att tidigare forskning i alltför hög grad har köpt de historiska aktörernas egna

beskrivningar av åldersstrecket som neutralt. Han vill särskilt visa att diskussionerna om åldersgränser hade en tydlig klasskomponent och fördes mot bakgrund av framväxten av en ung, urban arbetarklass som vid 1900-talets början utgjorde en särskilt stor andel av befolkningen.

Sandins forskning har ingått i ett större projekt om rösträttens begränsningar efter 1921, under ledning av ekonomhistorikern Fia Cottrell-Sundevall. Tillsammans med statsvetaren Jonathan Josefsson har han undersökt just rösträttens åldersgränser. Deras resultat finns redovisade i ett kapitel i antologin *Allmän rösträtt?* (Göteborg, 2021), redigerad av Annika Berg & Martin Ericsson. Boken *Politikens åldersgränser* beskriver Sandin som en fortsättning och komplettering av detta kapitel, nu med fokus på rösträttsstrecken före reformen 1921. Det finns dock en viss överlappning – även antologikapitlet ägnar en del uppmärksamhet åt perioden 1909–1921.

Boken har ett huvudsakligen kronologiskt upplägg och är indelad i nio kapitel. Kapitel ett presenterar tidigare forskning om rösträttsbegränsningar, med särskilt fokus på ålder, och sätter det svenska fallet i ett internationellt perspektiv. Kapitel två mejslar ut undersökningens syfte och upplägg. Tyngdpunkten i den empiriska undersökningen ligger på åren mellan 1900 och 1918 och kapitlen blir alltmer tidsmässigt specifika: från kapitel tre som behandlar de sextio åren mellan 1840 och 1900 till kapitel sju som enbart handlar om debatten i december 1918 efter att principbeslutet om en rösträttsreform gått igenom. Det huvudsakliga empiriska materialet utgörs av riksdagsdebatter, men Sandin har även använt sig av riksdagsmäns personarkiv och memoarlitteratur. I kapitel åtta undersöker författaren vilka grupper beslutet om nya åldersgränser drabbade och diskuterar hur man utifrån detta kan förstå debatten om ålder och rösträtt. I detta kapitel utgörs källmaterialet framförallt av offentlig demografisk statistik från tidigt 1900-tal. Kapitel nio syntetiserar bokens resultat.

En av bokens starkaste sidor är att den tydligt visar de samband som fanns mellan olika rösträttsstreck. Sandin argumenterar övertygande för att det inte går att isolera frågan om åldersstreck från exempelvis ekonomiska streck eller könsstreck. Han visar till exempel på ett slående sätt att ålder och ekonomi betraktades som i stort sett utbytbara enheter i riksdagsdebatterna. Få unga människor hade hunnit komma upp till de förmögenhets- eller inkomstkrav som ställdes för att beviljas rösträtt och valbarhet. Att sänka de ekonomiska kraven, för att i stället höja åldersgränserna, förväntades därmed få samma effekt: att ge samhällets mer stadgade grupper inflytande. Sandin visar också att idéer om genus, särskilt i relation till familjebildande, genomsyrade även diskussionen om åldersbegränsningar. I centrum stod uppfattningen om det (manliga) familjeöverhuvudet som idealmedborgare.

Det som är boken starka sida utgör samtidigt en av dess svagheter. Fokus blir lite oklart. Boken framstår bitvis som en bok om åldersgränser och dess samband med andra streck, bitvis som att den handlar om rösträttsstreck i allmänhet men med ett särskilt fokus på just ålder. Det gör det något otydligt vad Sandin vill lyfta fram som nya resultat, i relation till det stora forskningsfält som på olika sätt har behandlat frågan om rösträttsstrecken i Sverige. Frånvaron av diskussion av materialval bidrar ytterligare denna otydlighet. Stora delar av boken består av källnära analyser av riksdagsmaterial, ofta med långa insprängda citat, men diskussioner om urval och motiveringar av materialet saknas generellt. Som läsare frågar man sig om materialet har valts just för att det behandlar åldersgränserna, eller för att det är intressant som exempel på hur rösträttsdebatten såg ut mer i allmänhet.

En av Sandins huvudteser är att debatten vid 1900-talets början behöver tolkas utifrån den specifika demografiska situation som rådde just då, med en unikt stor ungdomskull som till stora delar bestod av en urban arbetarklass. Även om Sandin redan i inledningskapiteln argumenterar för att rösträttsdebatten behöver förstås mot bakgrund av ”den sociala utvecklingen” (34) i tiden, är det inte förrän i bokens näst sista kapitel det blir tydligt vilka processer som åsyftas. Den detaljerade genomgång av Sveriges demografiska situation som författaren gör där presenteras därmed inte så mycket som en möjlig tolkningsram utan mer som ett slags facit: det var detta debatterna handlade om. Att tydligare skriva ut denna tolkningsram från början och sedan följa upp den genom analysen av riksdagsdebatterna hade gjort bokens argumentationslinje mer transparent.

Sammantaget är det en bok som på ett övertygande sätt argumenterar för att debatten om åldersstrecket bör ses som en betydelsefull del av diskussionen om utformningen av ett demokratiskt medborgarskap i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Det är också en undersökning som inspirerar till vidare undersökningar av ungas deltagande i samhälle och politik kring sekelskiftet 1900.

Josefin Hägglund

Södertörns högskola

Homo sapiens och andra djur

David Dunér, Svante Nordin och Anna Tunlid (red.) *Homo sapiens och andra djur: Gunnar Broberg som idé- och lärdomshistoriker* (Lund: Lunds universitet: Avdelningen för idé- och lärdomshistoria, 2023), 84 s. ISBN 978-915-278-166-1, häftad.

Det hör inte till vanligheterna att svenskar uppmärksammas i *London Review of Books*, tidskriften som åtminstone själv kallar sig ”Europe’s leading magazine of books”. När *The Man Who Organized Nature: The Life of Linnaeus* (Princeton University Press 2023), förärdades en längre text i nr 4 2024 var det förmodligen första gången en svensk idéhistoriker blev recenserad där. Bokens objekt, Carl von Linné, är förvisso den kanske mest intressanta figuren i Sveriges idé- och vetenskapshistoria, men det är därmed inte självklart att just svenskars forskning om honom når ut. Gunnar Brobergs arbete om Linné stod emellertid ut, även internationellt. *LRB*-artikelns författare Lorraine Daston underströk att ”we should be grateful to Broberg for the decades of research distilled into this volume” och att inget arbete om Linné lär komma nära på minst en generation.

Hade Gunnar Brobergs akademiska gärning stannat vid denna Linnékännedom hade den varit värd att uppmärksamma enbart på basen av det arbetet, men han sysslade även med mycket annat under sin långa karriär, något som belyses i en ny liten skrift från den lundensiska Ugglanserien.

Efter att Broberg 2022 gått bort hölls i Lund ett minnesseminarium om honom och hans verksamhet. Föredragen därifrån har nu samlats i *Homo Sapiens och andra djur*, under redaktion av hans kollegor David Dunér, Svante Nordin och Anna Tunlid. Den innehåller även en avslutande fyllig om än ej komplett bibliografi, sammanställd av doktoranden Adam Furbring. Boken ger en god bild av Brobergs verk, och genom den också en något vidare bild av ämnets historia under det senaste halvsekle eller så. Då bidragen inte är fler än fem finns utrymme att kort beröra dem alla.

Svante Nordin inleder boken, och inleder i sin tur sin text med en effektiv historieskrivning över ämnet idé- och lärdomshistoria, genom vilken Brobergs arbete kontextualiseras. Denne placeras som tillhörande den tredje generationen idéhistoriker, forskare födda på 1930- och 40-talen. Det var en generation som fortfarande var rotad i den så kallade nordströmska traditionen (”sunt förnuft och historisk inlevelse”), men som i olika hög grad gjorde avsteg från densamma. Det genom ämnesbreddning och vidgade metodologiska och teoretiska vyer. Broberg placeras av Nordin inte i någon ytterlighetsposition vad gäller bevarande och

förnyelse. Enligt Nordin var han principiellt välkomnande nya metodiska verktyg, men inte en som stannade i teoretiska och metodologiska debatter för deras egen skull. Han breddade delvis innehållet: vid sidan om det klassiskt lärdomshistoriska ämnesvalet Carl von Linné genomförde Broberg mer mentalitets- eller kulturhistoriska arbeten om katten och natten, samt studier om sterilisering och Rasbiologiska institutet, ämnesval som kunde te sig förfärande aktuella ur Sten Lindroths perspektiv.

Anna Tunlid skriver i ett något kortare kapitel om det genomgående stråk i Brobergs forskning som var genetiken. Här förekommer det helt avgörande arbete Broberg gjorde om den svenska steriliseringspolitiken, men Tunlid tar också upp de genetik- och ärftlighetshistoriska stråken som finns i hans arbete om kattens idé- och kulturhistoria, samt lamarckismen, vars svenska historia Broberg utforskat. Tunlid påpekar att en styrka i de här studierna var förmågan att knyta samman kultur, samhälle och politik med det vetenskapshistoriska.

Nils Uddenbergs vinkel är Broberg och djuren, men är lika mycket en personligt hållen text om betydelsen av relationen med Broberg. Uddenberg, populärhistoriker men till utbildningen medicinare, poängterar vikten av Brobergs stöd för vägen in i ett eget författarskap inom idé- och vetenskapshistoriska domäner. Inte minst introducerar Uddenberg Brobergs *Kattens historia* och understryker dess betydelse för hans egen bok om apornas historia.

Maja Hagermans kapitel är det som är mest underbyggt med fotnoter men även det som är mest dramatiskt berättat, innehållande ett antal fascinerande scener från Gunnar Brobergs på sätt och vis ofullgångna arbete med Rasbiologiska institutet. Från excerpterandet på 1970-talet, via institutets hastiga utrensande av material vid en flytt, till det oväntade och plötsliga mötet med Herman Lundborgs son, som hade något extraordinärt att erbjuda Broberg. Hagerman fångar såväl det uppsaliensiska sammanhanget, som Brobergs karaktärsdrag som forskare och skribent – kursiverat är hur denne karaktäriserat sin metod i arbetet med institutet som präglad av ”*lagom historisk förståelse*” (44).

I en finstämd avslutande text lyfter David Dunér – nuvarande innehavare av den lundensiska stolsprofessur som Broberg en gång besatt – fram sin företrädares relation till och forskning om 1700-talet. Inte minst handlar det om Linné, som Dunér påpekar att Broberg ”[o]bestridligen” var ”världens främste kännare” av (50). Genom detta pekar Dunér även ut ett antal karaktäristika för Brobergs akademiska gärning – mångfalden, levandegörandet, inlevelsen och intresset för konkreta människor, försiktigheten med att fälla domar.

Förutom att det i *Homo Sapiens och andra djur* tecknas en mångfasetterad men ändå sammanhållen bild av Gunnar Broberg som vetenskapsman

framträder genom bokens kapitel en form av kärlek och respekt: författarna understryker att Broberg var vänlig, omtänksam och generös. Det är egenskaper som även de bör höra till vetenskapssamhällets dygder.

Anton Jansson

Gotheborgs universitet

De finska krigsbarnen

Ann Nehlin, *De finska krigsbarnen: Ett nordiskt familjedrama* (Stockholm: Natur&Kultur, 2024), 183s. ISBN 9789127183483.

Historikern Ann Nehlins bok *De finska krigsbarnen: Ett nordiskt familjedrama* behandlar ett förvånansvärt utforskat stycke samtidshistoria: de barnevakueringar som ägde rum under andra världskriget då barn från Finland placerades i fosterhem i Sverige. Antalet barn som evakuerades uppgår till över 70 000 vilket internationellt gör det till den mest omfattande barnevakuering som någonsin ägt rum. Historien avgränsar sig inte enbart till krigsåren: fosterhemsplaceringarna kunde vara mer eller mindre långsiktiga, och vissa barn återvände inte utan förblev i Sverige hela sina vuxna liv.

Nehlin tar sig an detta ur ett individperspektiv med avstamp i barnen och deras familjer – ursprungsföräldrarna på den finländska sidan och fosterfamiljerna på den svenska. Studien bygger på arkivmaterial, främst brev som utväxlades mellan finska mödrar och svenska fostermödrar eller som skickades till myndigheter och andra instanser. På så vis ges de enskilda individerna röster samtidigt som den komplexa administrativa apparaten, som i mångt och mycket var en slumpmässig konstruktion, kring evakueringarna synliggörs.

Kapitlen – utöver inledningen nio till antalet, följda av en kortfattad avslutning – följer en kronologisk händelsekedja: från krigssituationen som föranledde evakueringarna och separationerna mellan finländska barn och deras föräldrar, till mottagandet av barnen i Sverige, upplevelserna att leva åtskilda, förväntningarna som barnen ställdes inför i det nya landet och familjen (inte minst ifråga om att visa tacksamhet), barnens hemlängtan, kommunikationen mellan barnens finländska föräldrar och svenska fosterföräldrar, uppbrottet från Sverige och slutligen hemkomsten till ett av kriget sargat Finland.

Men det finns ingen logik i hur händelserna utspelas, och en av förtjänsterna med Nehlins bok är att hon påvisar just detta. Genom att läsaren i varje kapitel får möta en handfull personer – ofta genom levnads-

historier knutna till specifika (om än anonymiserade) barn och deras familjer – ges en effektfull skildring av alla de tankar, förhållningssätt, känslor och omständigheter som kringgärdade evakueringarna och fosterhemsplaceringarna. Att sända sina barn till Sverige var ett svårt beslut, trots tryggheten som barnen kunde erbjudas, och det är smärtsamt att genom breven ta del av de finländska mödrarnas tvivel, sorg och saknad. Minst lika smärtsamt är det att läsa om barnen som var tvungna att skiljas från sina föräldrar, och ofta även från de syskon med vilka de rest över till Sverige, då syskon inte sällan placerades i olika hem. Mottagandet av barnen, och deras anpassning till nya förhållanden, är både bildligt och bokstavligt kapitel för sig. En del stormtrivdes och ville inte lämna Sverige och fosterfamiljerna när kriget var över, och inte minst för de riktigt små barnen blev både de finska föräldrarna och det finska språket främmande. För andra var anpassningen svårare och åtskilliga placeringar misslyckades, i vissa fall för att fosterhemsfamiljen hade specifika krav och förväntningar på de barn de tog emot. Ytterligare andra barn fick ingen fosterfamilj utan placerades i barnhem. Återvändandet till Finland var inte heller fritt från smärtsamma komplikationer: av kriget splittrade och traumatiserade familjer skulle återförenas, samtidigt som många barn sörjde och längtade efter den fosterfamilj de lämnat.

Det är en mångbottnad historia och det är svårt att värja sig mot de öden som skrivs fram. Såväl barn som föräldrar, på både finländsk och svensk sida, blev del av strukturer och händelseutvecklingar som ingen hade kontroll över. Nehlin skriver drabbande om detta.

Att ställa individerna i centrum, och låta deras perspektiv bli dominerande, är härvid ett uttryckligt val av Nehlin, i kontrast till skeenden som ofta beskrivs på en övergripande (stor)politisk nivå. Det är ett val jag sympatiserar med – samtidigt som jag beklagar att väsentliga kontextualiserande delar, som kunnat visa ytterligare dimensioner av denna historia, utelämnas eller endast antyds. En sådan kontext är tidens befolkningspolitiska diskussioner som var livliga i både Sverige och Finland. I dessa ingick bland annat eugeniska spörsmål som kopplades till folkhälsa och frågor om befolkningens ”kvalitet”. Mot en sådan bakgrund får hälsoundersökningarna av barnen – där barn som bedömts friska i Finland kunde stämpas som ”hälsosvaga” eller ”sjuka” i Sverige – liksom anklagelserna som en del fosterföräldrar riktade mot sina fosterbarn – att de skulle vara ”slöa och likgiltiga”, ”efterblivna”, ”inte anpassningsbara” eller ha ett ”tvivelaktigt utseende” – fördjupade politiska implikationer.

Nehlins bok är väldigt tillgänglig i angreppssätt, stil och upplägg och givet dess angelägna ämne har den potential att nå en bred läsekrets. Som inlägg i en forskningsdiskussion hade bidraget blivit tyngre om historiska kontextualiseringar, tydligare analytiska tematiseringar, och dialoger med

tidigare forskning hade fått en mer framträdande roll, samt om boken varit generösare med referenser. Överlag hade jag önskat att frågor om språk och översättningar adresserats mer explicit, både vad gäller forskningsuppgiften – hur har exempelvis uttolkningen och översättningen av det finskspråkiga brevmaterialet gått till? – men inte minst vad gäller språkets betydelse i den historiska situation som studeras. Trots Finlands tvåspråkighet tycks de finska barn som står i fokus för undersökningen vara liktydigt med finsktalande. Nehlin nämner hur de olika språken föranledde kommunikationsproblem men det är ett tema som hade kunnat utvecklas i många riktningar.

Icke desto mindre är det en viktig bok Nehlin har skrivit. Utan att moralisera eller fördöma enskilda ageranden belyser hon hur barnen betraktades som ”anpassliga, tåliga och flyttbara objekt” (173) och blev del av en komplex politisk historia där frågor om vad som är ”barnets bästa” inte har några tydliga svar.

My Klockar Linder

Karlstads universitet

Thinking Europe

Mats Andrén, *Thinking Europe: A history of the European idea since 1800* (New York, Oxford: Berghahn, 2023), 354 s. ISBN 978-1-80073-569-9, inb. ISBN 978-1-80073-571-2 open access ebook.

Vad tänker vi på när vi tänker på Europa? Mats Andréns djuplodande arbete visar att svaret på den komplicerade frågan är mångfacetterat. Här presenteras en djupgående men också bred bild av vad Europa är och vad Europatanken gör – eller snarare de många föreställningarna om Europa. Inledningsvis förs även en diskussion om hur den europeiska tanketraditionen har sina rötter i ett globalt sammanhang där idéer ständigt har utbytts och brutits mot varandra. Vad som är särskilt intressant med denna bok är att den behandlar ett Europa som inte enbart utgår från de områden som gärna antas vara kärnan i många sammanhang. Lika intressant är att även de små staterna och språkområdena spelar en väl så viktig roll i framställningen.

Perspektivet är de intellektuellas, de som har tid och möjlighet att läsa, tänka och skriva ner sina tankar. Här presenteras ett storslaget panorama, enskilda tänkare lyfts fram i den huvudsakligen tematiska framställningen, vilket skapar tydlighet och väcker ökad nyfikenhet och läslust. Europas utveckling och förändring skildras ur ett transnationellt perspektiv.

Huvudtesen som genomgående argumenteras för i boken är att begreppet Europa och drömmen om dess enhet är tätt sammanflätade med konfrontationer och spänningar kring gränser och motsättningar. Ett första syfte med undersökningen är att blottlägga de olika intellektuella stigar som leder till begreppet Europa; ett annat att förklara Europa-begreppet efter 1950 och idag. För att förstå det, menar författaren, är det nödvändigt med en historisk förståelse av Europa som omfattar inte bara föreställningen om en enhet utan även om många gränser och spänningar. Europa är således enhetligt och splittrat på samma gång.

Detta arbete är tydligt strukturerat och består utöver introduktion och avslutning av tre kronologiskt avgränsade delar. De tre delarna manifesterar betydelsefulla perioder i Europatankens historia. Den första delen "Unity and Borders" 1800–1914 lyfter fram den grundtes som genomsyrar verket: Nämligen att Europa alltid handlar om gränser och gemenskap. Den andra delen omfattar första och andra världskriget och stödjer därmed uppfattningen om att det är fråga om en och samma konflikt där mellankrigstiden har stor betydelse. I den tredje delen, från 1945 och framåt, betonas integration och identitet och den avgörande betydelse som de två tidigare perioderna har för utvecklingen av Europatanken. Andrén argumenterar för att det var det första snarare än det andra världskriget som lade grunden för tanken om ett enat Europa. Situationen där flera mindre nationer uppstod efter kejsardömenas upplösning efter första världskriget beredde marken för ett nationstänkande efter andra världskriget som inte kvävdes av aggressiv nationalism utan som tillät olika kulturella uttryck och integration.

Andrén introducerar ett omfattande persongalleri i samtalet om Europa. Dessa människor är från en vid grupp intellektuella: Akademiker, politiker, journalister och författare. De flesta män, men också flera tongivande kvinnor, idealister med förmåga till pragmatik. Det vore närmast förmätet att leta efter vem som inte finns med. Trots alla dessa personer – ett välmatat index på tolv sidor består till stor del av namn – förloras inte det innehållsmässiga djupet. Många skildringar av Europa är inriktade mot ett traditionellt Västeuropa där Öst- och Centraleuropa inte sällan får bära rösten av Den andre. Så är inte fallet i denna bok där dessa delar blir väl så delaktiga i samtalet. Samtidigt lyfter Andrén fram att det inte bara är rummet utan även tidsperspektivet – vad som är gammalt, vad som är nytt – som har relevans för Europabilden.

Ett karakteristiskt drag i framställningen är att den inte koncentreras på organisation, institutioner och fördrag, vilket ofta står i fokus inom andra Europaarbeten. I stället ligger fokus på att identifiera mångfalden av narrativ om Europa, en kritisk undersökning av dem och framför allt en presentation och analys av hur människor tänkte och tänker om Europa,

vad det nu är. Ofta är boken konstruerad så att en viss idé skildras och ges perspektiv från flera olika tänkare, och sedan kan dessa tänkare återkomma i andra sammanhang som aktörer kring en annan europeisk idé. På så vis drunknar inte denna mångfacetterade skildring i biografier utan koncentreras i stället på just idén.

Med den djupa kunskap som Andréén utvecklat genom tidigare forskning kring ett stort antal aspekter på Europa, och i dialog med såväl den internationella forskningen som med primärkällor författade på ett osedvanligt stort antal språk och över flera perioder, är det särskilt betydelsefullt att denna kunskap kunnat utvecklas i form av en mångfacetterad och omfattande monografi. Europas historia behöver skrivas ur ett transnationellt perspektiv.

Även om historien börjar 1800 så hörs en del röster äldre än så: som upplysningstänkare likt Kant eller romantiker som Novalis. Historien tar aldrig slut och tänkandet om Europa fortsätter. Samtidens isolationism och auktoritära nationalism kan framstå som ett hot mot Europatanken, men den Europeiska unionen uppkom som ett fredsprojekt för att främja tolerans och mänskliga rättigheter utan att förringa arvet från kolonialism och krigsbrott, men också för att balansera mellan fascism och kommunism. Det är bra att bli påmind om hur lätt det kan vara att vandra vilse på tankestigarna, som genom Andrééns redogörelse för och analys av den paneuropeiska rörelsen och dess grundare och förespråkare.

När nu Europa återigen kan framstå som en kakafoni snarare än en symfoni så finns det starka skäl att fundera över vad vi tänker på när vi tänker på Europa. För att komma vidare behöver fler av oss veta hur idéerna uppstått och att det är fullt möjligt att vara rotad i en nation och rotad i Europa – och samtidigt vara världsmedborgare.

Rebecka Lettevall

Malmö universitet

Patriotism and reform

Mikkel Munthe Jensen, *Patriotism and Reform in the Nordic Universities during the Long Eighteenth Century*, Oxford University Studies in the Enlightenment (Liverpool: Liverpool University Press, 2023), 395 s. ISBN 978 1 80207 815 2, hft.

Denna bok kan te sig som ett gammaldags lärdomshistoriskt arbete som gräver ner sig i universitetsprofessorer och akademiska förhållanden sådana de kan studeras i protokoll, förordningar, lärda debatter och brev.

Men den är långt ifrån konventionell. Den företar en jämförelse mellan universiteten Danmark och Sverige – ett grepp som sällan kopplas – och struktureras av motsättningen mellan vetenskapens gränsöverskridande natur och dess politiskt och territoriellt bestämda användning. Tesen är att 1700-talets universitet efterhand präglades av en patriotism som innebar att vetenskapen skulle vara nyttig och tjäna till att förbättra medborgarnas villkor. Den välkända inställning som i svensk historieskrivning brukar benämnas utilism och låg bakom vurmen för naturvetenskap och ekonomi, ges här mer ambitiös ideologisk innebörd. Det handlar inte om kulturell eller språklig nationalism av 1800-talsmärke, inte heller någon krigisk sådan, utan om strävan att tjäna allmänintresset. Patriotismen kräver inte heller nödvändigtvis att man är infödd i landet; den kan förväntas också av naturaliserade samhällsmedlemmar.

Mot denna patriotism ställs den sedan medeltiden existerande transnationella akademiska kulturen som befolkades av lärde som kunde flytta mellan olika universitet, i varje fall så länge man inte överskred konfessionella gränser. Den lärda världens praktiker och riter var likartade över hela Europa vilket vidmakthöll en gränsöverskridande akademisk identitet. Studieresor ut i Europa var för blivande akademiker nästan obligatoriska, teologerna i viss mån undantagna. Professorerna vid de nordiska universiteten rekryterades under 1600-talet i betydande utsträckning utifrån. I Sverige tog den trafiken nästan helt slut i början av 1700-talet, i Danmark något senare. Studenter reste alltjämt utomlands för att förkovra sig, men nu som representanter för sitt land och sitt universitet snarare än som medborgare av *respublica litteraria*. Den lärda internationalismen kunde hyllas men trycket på framstående lärde att tjäna fäderneslandet ökade; Torbern Bergmans vånda inför erbjudandet att flytta till den resursstarka Vetenskapsakademien i Berlin är ett belysande exempel.

Sin tydligaste formulering fick denna förskjutning från europeisk akademisk gemenskap till patriotisk gemenskap i Danmark. Där publicerade professorn Tyge Rothe 1759 skriften *Tanker om Kiaerlighed til Faedernelandet*, där det talades om medborgerliga dygder och kungens plikt att tjäna folket och vara landets bästa medborgare. (Man erinrar sig Fredrik II:s av Preussen beskrivning av sig själv som statens förste tjänare.) I praktiken var det lättare att förverkliga intentionerna i det mer avlägsna och enhetliga Sverige där universiteten låg utanför huvudstaden. I ”konglomeratstaten” Danmark – en term förf. genomgående använder – som bestod av Danmark, Norge och Schleswig-Holstein och låg närmare Tyskland och den övriga kontinenten, var avgränsningen mot den transnationella akademiska trafiken mindre entydig.

Munthe Jensen har med sin tes satt fingret på en viktig aspekt av 1700-talets universitetshistoria. Han har gjort det genom ett imponerande

empiriskt arbete där har gått igenom stora mängder av handskrivet material som inte många satt sig in i. Det har avkastat en prosopografi över nordiska universitetsprofessorer 1700–1799 som visar deras sociala ursprung och hur de rört sig. Det är ett socialhistoriskt material som kan användas i annan forskning. Han har också satt sig in i krångliga och svårfunna akademiska merit- och befordringsförhållanden. Jämförelsen mellan Sverige och Danmark föranleder över huvud taget intressanta uiversitetshistoriska iakttagelser.

Jag har två kritiska synpunkter av snarare kompletterande än underminerande slag. Att tala om patriotism i 1700-talets universitetshistoria är ett givande uppslag. Den vetter åt upplysningen och saknar som sagt banden till den herderska och historistiska nationalismen på 1800-talet. Värld att nämna hade dock varit den historiska patriotism som inspirerade 1600-talets språk- och fornforskare i Norden, i Sverige främst Olof Rudbeck och hans efterföljare. Där handlade det om språk, kultur och nation, även om dessa begrepp var outvecklade jämfört med vad de blev på 1800-talet. Nyligen har den tyske forskaren Bernt Roling i sitt jättelika arbete *Odins imperium* (2024) följt hur denna tradition levde vidare långt in i 1800-talet.

En annan motinstans jag saknar är latinets roll i sammanhanget. Författaren har använt ett stort källmaterial men inget på latin. Latinet aktualiserar ju konflikten mellan spridning av nyttig kunskap till folket och internationellt vetenskapligt utbyte. Flera framstående akademiker, bland dem Linné och d’Alembert i Frankrike som stod bakom den franska encyklopedin, försvarade latinets som internationellt vetenskapsspråk. Den opinionen kunde ha tagits upp och relaterats till det patriotiska temat.

Värda att nämna i relation till den vetenskapliga patriotismen vore också idéerna om styrelseformen i den transnationella lärda gemenskapen – monarki, aristokrati eller demokrati – där utopin om en helt opolitisk forskargemenskap av snarast andligt slag utmålades. Motivet lanserades på franska av Pierre Bayle redan på 1600-talet men togs upp i latinska inlägg på tysk och svensk botten under förra hälften av 1700-talet.

Bo Lindberg

Göteborgs universitet

Kunskapens stora hus

Johan Östling, *Kunskapens stora hus: Huvudlinjer i universitetets historia* (Göteborg - Stockholm: Makadam, 2024), 139 s. ISBN 978-91-7061-472-9, inb.

För några år sedan fick jag överta föreläsningar, som tidigare hållits av en lång rad av idéhistoriska professorer före mig, om universitetets historia som ges på chefs- och ledarskapsutbildningar vid mitt lärosäte. En utmaning när man ska hålla en enstaka föreläsning på en kurs är att få med de viktigaste dragen och samtidigt kunna diskutera och utmana dessa etablerade perspektiv. Därför blev jag nyfiken när jag såg att lundahistorikern Johan Östling kommit ut med en smäcker och välillustrerad bok om universitetets historia.

Östling ambition är att skriva en koncis bok om en historia som det finns mycket forskning om – något han lyckas väl med. Med ett begränsat format blir det universitetens kanon som man får följa genom historien på ett kunnigt och välavvägt sätt. Men inte bara. Genom att hänvisa till tidigare och aktuell forskning lyfter Östling fram olika sätt att förstå universitetets historia. Han diskuterar frågor om elitism, genus och ras samt universitetens förhållande till kyrka, kungamakt, demokrati och auktoritära regimer. Även om det inte är en globalhistoria är det positivt att perspektiven vidgas till olika delar av Europa liksom till andra världsdelar. Lite förvånande spelar det kunskapshistoriska perspektiv som lundahistorikerna utvecklat inte någon uttalad roll i framställningen. I stället är det en institutionshistoria som lyfter fram tre universitetsmodeller: det latinska universitetet (1100–1800); det tyska universitetet (1800–1950), och det amerikanska universitetet (1930–2020). Dessa modeller har haft inflytande utanför sina kärnområden och de har över tid överlagrat varandra med sätt att organisera sig, ceremoniella procedurer och vad som ses som universitetets uppgift.

Det latinska universitetet, det vill säga läroinstitutioner som växte fram i under högmedeltiden och som hölls samman av ett gemensamt språk (latin), intellektuellt ramverk och en organisering av lärare och studenter. Dessa organisationer fick egna rättigheter och beslutsrätt – en tidig form av akademisk frihet. Det fanns en likhet i studiernas upplägg som gjorde det möjligt att flytta mellan universitet. Dessa miljöer uppstod inte ur intet. I ett inledande kapitel visar Östling att liknande lärdomsmiljöer både fanns tidigare och i andra delar av världen. Att ange tydliga startår, vilket är vanligt i universitetens marknadsföring, är svårt då det var en flytande process när de tidigaste universitetens övergick från mer lösa utbildningsformer till samlade organisationer, och det var först på 1400-talet begreppet universitet blev vedertaget. En styrka i denna del är att

Östling visar hur universitetet som kunskapsinstitution sprider sig och anpassar sig till skilda miljöer. Detta inbegriper skiftande förhållanden till kyrka och stat samt skillnader mellan södra, östra och norra Europa liksom Nord- och Sydamerika.

Det tyska universitetet, det vill säga den modell som tog form på 1800-talet med betoning på bildning, forskning och akademisk frihet, ofta med Wilhelm von Humboldt och Berlinuniversitetet som ideal. Det var vid denna tid som forskning och nyskapande tänkande blir en viktig del av universitetets uppgift med byggande av laboratorier och forskningsmiljöer. Undervisningen övergår från att redovisa ett kunskapsstoff till att presentera nya perspektiv och utveckla studenterna som individer med seminariet som undervisningsform. För att såväl undervisningen som forskningen ska nå sina fulla potentialer är det viktigt med valfrihet för forskare, lärare och studenter, och därför ska staten styra på armlängds avstånd. Östling följer hur denna modell utvecklas, sprider sig och hur modellen både anpassar sig och försvagas under nazismens styre.

Det amerikanska universitetet, det vill säga ett från staten fristående universitet med omfattande stöd från privata pengar, betoning på forskningsuppdraget och rekrytering av ledande forskare och lärare. Efter en törnrosaslummer under 1800-talet växte denna modell fram efter sekel-skiftet 1900 med John Hopkins universitetet som förebild och etableringen av stora privata forskningsstiftelser. Det skedde också statliga satsningar på *land grant universities* och en framväxt av en brokig mångfald av universitet med koppling till olika kyrkor, minoriteter m.m. Även om det är svårt att se en tydlig modell i denna mångfald, anses de amerikanska universiteten vara mindre hierarkiska, mer inriktade på lagarbete och det är här som *graduate studies* (forskarutbildning) får sitt nutida uttryck. Å andra finns en elitism där vissa universitet har hög status medan andra har reducerats till andra rangens högskolor. Under Kalla kriget blev forskning och undervisning en viktig del av USA:s maktanspråk i världen, med global rekrytering av studenter och forskare, etablering av filialer i andra världsdelar och spridande av amerikanska ideal.

Som framkommit växlar Östling mellan att beskriva vissa modeller och globala utblickar. Denna ambition lyckas som bäst inledningsvis och avslutningsvis, medan genomgången av det tyska universitetet blir väl begränsad. Visst är tysk institutionshistoria viktig (särskilt för Sverige) men det finns andra sätt att förstå universitetens utveckling under denna tid. Denna förenkling är Östling medveten om och i anslutningen nämner han den viktoriaiska brittiska modellen som fick genomslag i kolonierna runt om i världen. Avslutningsvis resonerar Östling om en möjlig ny modell, det kinesiska universitetet. Idag påbörjar varje år cirka 20 miljoner studenter sina universitetsstudier, varav åtta miljoner i Kina, där det totalt

finns 44 miljoner studenter och där ledande kinesiska universitet genom landets geopolitiska uppsving blivit internationella föredömen.

Styrkan med *Kunskapens stora hus* är att författaren ansträngt sig att på ett kortfattat sätt återge de stora linjerna i universitetens historia utan att för den skull förlora underbyggda och resonerande perspektiv. Det gör den till en utmärkt läsning på de ledarskapskurser jag undervisar liksom på många grundkurser.

Erland Mårald

Umeå universitet

Tidens retorik

Svante Lindqvist, *Tidens retorik: Bilden av Hannes Alfvén* (Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2023), 665 s. ISBN 978-91-8906-575-8.

Det har blivit något av en tradition att seniora idéhistoriker utger mäktiga biografiska arbeten. Biografierna handlar typiskt om intellektuellt inflytelserika personer som respektive forskare länge ägnat sitt intresse, ibland hela sitt akademiska liv. Jag tänker på Gunnar Erikssons biografi över Olof Rudbeck d.ä., Ronny Ambjörnssons över Ellen Key, Sven-Eric Liedmans över Karl Marx och Gunnar Brobergs över Carl von Linné. Till denna respektabla tradition sällar sig nu även Svante Lindqvist med tegelstenen *Tidens retorik: Bilden av Hannes Alfvén*. Lindqvists bok har tillkommit under en ansenlig tidsrymd; projektet inleddes tydligen innan murens fall. Men som bekant har Lindqvist haft mycket annat att stå i än att forska och skriva. Att boken nu äntligen föreligger måste betraktas som en bragd, som vi kan glädjas åt.

Hannés Alfvén är på många sätt en högintressant figur i den svenska efterkrigstidens teknik-, vetenskaps- och miljöhistoria. Som fysiker, skolad vid Uppsala universitet, gjorde han karriär som professor och institutionsbyggare vid KTH, mycket tack vare det generösa stöd han erhöll från svenskt näringsliv. Under åren 1967–88 verkade han dessutom som professor vid University of California San Diego, dit han lockats av en landsman för att bidra i uppbyggnaden av det unga lärosätet. Genom kreativa teorier och experiment blev Alfvén ett internationellt namn inom plasmafysik och kosmologi, indragen i heta vetenskapliga kontroverser och efter upprepade nomineringar till slut belönad med Nobelpriset 1970. Som Lindqvist visar omhuldades Alfvén samtidigt i Sverige närmast som teknolog och framstod på det viset som själva sinnebild av en lyckosam förening mellan teori och praktik, forskning och innovation, akademi och

industri. Visionen var att hans nyfikenhetsdrivna grundforskning automatiskt skulle främja den svenska energiförsörjningen och ytterst svensk konkurrenskraft. Alfvén var därtill en ovanligt utåtriktad och frispråkig forskare. Han skrev populärvetenskap, anlätades som expert, var forskningspolitiskt engagerad och blev sedermera rikskänd som hårdför kärnkraftsmotståndare, vilket ledde till en brytning med det kärnkraftsvurmande ingenjörsetablissemang. Desto mer populär blev han inom Centerpartiet, som under 1970-talet stakade ut sin antikärnkraftslinje, delvis under inflytande från Alfvén. Alla dessa aspekter av Alfvéns verksamhet uppmärksammades löpande i dagspressen och det är med stöd av drygt tusen tidningsartiklar som Lindqvist kunnat ringa in de olika publika och ibland konkurrerande "bilder" av Alfvén som funnits genom åren. Många bilder av Alfvén i form av fotografier och porträtt förekommer för övrigt också i boken, närmare trettio faktiskt.

Tidens retorik handlar emellertid om mycket mer än Alfvéns intellektuella liv och kändisskap. Boken är i själva verket en brett upplagd teknikhistoria, med fallstudier som ibland bara indirekt har med Alfvéns egen verksamhet att göra men som säger desto mer om de svenska ingenjörernas mentalitet och homosociala kultur. Betydande institutioner och organisationer av skilda slag ges stort utrymme. Sålunda berättar Lindqvist ingående historien om Tekniska Museet på Djurgården, "den svenska ingenjörskårens främsta symboliska byggnad under mellankrigstiden", analyserar KTH:s utveckling från teknisk läroanstalt till modernt forskningsuniversitet, och skildrar Wenner-Gren Centers uppgång och nedgång som nationellt vetenskapligt centrum. Även Svenska Teknologföreningen, *Teknisk Tidsskrift* och Kungl. Ingenjörsvetenskapsakademien behandlas, liksom en liten men märkvärdig krets av ASEA-ingenjörer kallad "Atom-Noak".

Tanken med dessa fallstudier, förutom att de är intressanta i egen rätt, är att de tillsammans bidrar till att tydliggöra strukturer över tid och rum: de skilda sammanhang som Alfvén, hans medarbetare och kombattanter var en del av. Lindqvist är därvidlag inspirerad av *Annales*-skolan. En övergripande målsättning har samtidigt varit att undersöka synen på förhållandet framtid-nutid-dåtid i det svenska teknik- och vetenskapssamhället. Resultatet formuleras i en stillsam kritik av tidens retorik: "Ingenjörernas starka tro på att just de och deras egen generation lever i en unik brytningstid skapar ett snävt tidsperspektiv – det Förflutna klipps av så att kvar finns bara Nu och Framtiden. 'Idag går utvecklingen snabbare än någonsin' är det slagord som ekar genom alla tiders ingenjörssamtal." (s. 547)

Symbolers betydelse och förändrade status är ett annat återkommande tema i boken. Alfvén själv framstår för Lindqvist som en symbol – för svensk vetenskap och dess potentiella tekniska tillämpningar till gagn för

svensk industri. Detsamma fast delvis på ett omvänt vis kan kanske sägas om Harry Martinson, vars kluvna inställning till teknikens utveckling får ge relief åt efterkrigstidens teknikoptimism. Martinson – av Lindqvist karakteriserad som historiens deuteragonist snarare än antagonist – är för övrigt den person som mest frekvent förekommer i boken, näst efter protagonisten Alfvén.

Genom kapitlen passar Lindqvist också på att påminna läsaren om mer generella teknik- och vetenskapshistoriska insikter. Om hur den naturvetenskapliga kunskapsutvecklingen växelverkat inte bara med instrumenttekniken utan med den tekniska utvecklingen i stort. Om att forskarsamhället och medierna tillsammans skapar en rundgång av påståenden om vetenskapens och teknikens framsteg inom ”den närmaste framtiden”. Om att ingenjörer tenderar att tro att alla typer av frågor, inklusive sociala, kan formuleras som problem som just de själva har de rätta metoderna för att lösa. Om att forskare inte ägnar sig åt populärvetenskap enkom för att popularisera etablerad kunskap utan också för att torgföra egna teorier och spekulationer. Om kommunikationsmedlens och de institutionella sammanhangens betydelse för kunskaps-cirkulation och överhuvudtaget för vad som vid en given tidpunkt anses vara kunskap och inte. Lindqvist citerar Fröding: ”Det, som är sanning i Berlin och Jena, är bara dåligt skämt i Heidelberg.”

Tidens retorik är utomordentligt välskriven, vitter och vittfamnande, med en spännvidd från 1700-talet till samtiden. Liksom de stora biografier som nämnes inledningsvis fyller den helt klart ett behov i vår tid, som präglas av mer avgränsade studier, kronologiskt sett. Det ska samtidigt sägas att boken är komponerad på ett ganska intrikat vis för att alla ingående bitar som samlats (och ibland publicerats) under decennier ska falla någorlunda på plats. Inte utan fog har det påpekats att slutresultatet förmodligen hade sett annorlunda ut om Lindqvist haft en strängare redaktör. Då hade nog framställningen varit mer koncis och framför allt mer fokuserad på huvudpersonen, vars introduktion i historien nu dröjer tills man läst en tredjedel av boken. Personligen har jag dock inga problem med Lindqvists upplägg. Men så har jag också haft en hel sommar på mig att läsa boken. Det var väl använd tid.

Christer Nordlund
Umeå universitet

Världsandens partisaner

Svante Nordin, *Världsandens partisaner: Filosoferna, Tredje riket och den liberala demokratin* (Stockholm: Fri Tanke, 2023), 289 s. 978-918-973-378-7, Inbunden.

Världsandens partisaner har en tydlig utgångspunkt: detta är en bok som utifrån en konfrontation med några av dess mest eminenta kritiker vill ta strid för undertiteln tredje led, den liberala demokratin. Denna vilar enligt Nordin på ”tradition, etablerade fördomar, etablerade institutioner, gammal vana och praxis” och har vuxit fram ur ”fördemokratiska institutioner” genom ”en oändligt långsam process”. Den hör samman med ”borgerlig livsstil, familj, egendom, ofta med försvarsmakt och polismakt, med skola och kyrka” och den är ”förenad med kulturarv, patriotism, religion, med dygder som hederlighet, tapperhet och uppriktighet”. Dessutom får vi veta att demokratin är ”förknippad med handel, privat ägande, nyttotänkande, liksom med gråa ämbetsmän och legala normer”. Den är därför glanslös och erbjuder varken djärvhet eller frälsning.

Vad vi har att göra med är alltså ett försvar för den liberala demokratin, bäst definierat som traditionellt borgerligt. Det är en händelse som ser ut som en tanke att en av idéhistorieämnets mest namnkunniga emeriti gör ett så här tydligt aktivistiskt utspel samtidigt som *Lychnos* ägnar ett forum åt temat ”idéhistorikernas samhällsroll”.

Men det är alltså några av den liberala demokratin mest eminenta kritiker som är i blickfånget för Nordin i *Världsandens partisaner*. I synnerhet handlar det om tre tänkare med ideologiskt vanrykte: Martin Heidegger, Ernst Jünger och Carl Schmitt. Valet av dessa tre motiveras av deras betydelse som framstående kritiker av den liberala demokratin i mellankrigstidens Tyskland, men också det omfattande inflytande de utövat efter andra världskriget.

Boken är därför uppdelad i två huvuddelar: ”De tre”, en sammanflätad biografisk-historisk framställning av Heidegger, Jünger och Schmitts liv och verk, samt ”Verkan och eftervärld”, som ger en mer tematisk överblick över tiden sedan 1945, koncentrerad på olika receptionskontexter. ”De tre” omfattar drygt 160 sidor, ”Verkan och eftervärld” knappt 80. Det rör sig alltså om ett arbete med starkt fokus på Heidegger, Jünger och Schmitt, skildrade med en elegant flödande framställning. Samtidigt är bokens egentliga uppgift upphängd på frågan om verkan och relevans för vår tid – det är trots allt så Nordin ramar in och motiverar sitt ärende. Den tematiska framställningen i del två är dessvärre påtagligt svagare än den första. Båda är dessutom ganska svagt förankrade i tidigare forskning. Sammantaget väcker detta en del frågor om grundargumentets bärkraft.

Sammanförandet av Heidegger, Jünger och Schmitt i relation till den strömning under Weimartiden som kallats för den konservativa revolutionen är inte omotiverat (och inte heller helt originellt), även om Heideggers koppling dit är mycket svagare än Schmitts och Jüngers. Däremot är Heideggers koppling till de postmoderna strömningar som dominerar den sista tredjedelen ovedersäglig, medan det är svårt att överhuvudtaget placera Jünger (i den generationen snarare hyllad av figurer som Helmut Kohl och François Mitterand) i det sammanhanget. Och även om Schmitt globalt inspirerat tänkare både till höger och vänster sedan 1945 gör Nordin inga försök att förstå den lockelse som han utövade på liberalkonservativa intellektuella i den tyska förbundsrepubliken under efterkrigstiden, eller för den delen på den postfascistiska nyhöger som på senare år etablerat sig som en central och dynamisk kraft i västerländsk politik.

Verkanshistoria är en svår vetenskaplig genre. Att studera möjlig influens inom ramen för receptionen av ett författarskap erbjuder många källor till konfirmeringsbias. Enda sättet att tackla detta problem är genom sträng och noggrann granskning av källor och självkritisk nyansering. I denna populärt hållna bok tycks det inte finnas utrymme för den sortens filologisk precision. Ett för Nordins arbetsätt talande resonemang ser ut så här: i en intervju säger Michel Foucault att hans filosofi vore omöjlig utan Heidegger. Detta tar Nordin som intäkt för slutsatsen att Foucaults arbeten utgör en direkt förmedling av Heideggers idéer, vilket i sin tur påverkar Foucaults adepter ned till dess senaste, ”wokeistiska” led, alla förenade av en vilja till apokalyptisk uppgörelse med det borgerliga samhällets idéer.

Världsandens partisaner innehåller för många spekulativa tolkningar av denna typ för att de alla ska kunna avhandlas här, men avgörande för Nordins analys är hans förståelse av just den så kallade konservativa revolutionen. Nordin fokuserar uteslutande på dess utopiska och apokalyptiska drag, samtidigt som han villigt erkänner att till exempel Schmitt inte var vidare utopisk. Men Schmitt var i motsats till vad Nordin hävdar inte heller någon ”äventyrlig” tänkare av Jünger och Heideggers typ, driven av att utmana och kullkasta. Hans upptagenhet vid undantagstillstånd och kriser handlade istället om en besatthet av säkerhet – så också hans försök att legitimera den nazistiska regimen som en ny ordning (ett företag vars omfattning Nordin för övrigt gravt underskattar). Schmitts grundavsikt under Weimarepoken var också att försvara det borgerliga samhällets institutioner mot utmaningar från vänster, som han menade släppts fram av liberal tolerans. Han var alltså förvisso uttalad antiliberal, men han var det i konsekvens av ett försvar för borgerliga institutioner som familjen, privategendomen, försvaret, polisen, skolan och kyrkan.

Det var Schmitt inte ensam om bland de konservativa revolutionärerna, som betraktade sig som försvarare av ”kulturarv, patriotism, religion” och bärare av ”dygder som hederlighet, tapperhet och uppriktighet”. Den apokalyptiska tonen i deras retorik handlade till stor del om uppfattade hot mot just dessa värden och en inte oväsentlig del av deras utopi bestod i dessas räddning och återupprättande. Schmitt var däremot – i kontrast mot många andra konservativa revolutionärer – inte någon uttalad antidemokrat, utan omfamnade en antipluralistisk idé om demokrati som avhängig social homogenitet. Schmitt kunde därför, likt Nordin, inte se någon positiv roll för arbetarrörelsen, feminismen eller diverse minoriteters medborgarrättsrörelser i demokratins uppbyggnad. I sin framställning av den konservativa revolutionen har Nordin alltså lämnat dess konservativa drag helt därhän och möjligen är det därför han till synes oreflekterat reproducerar flera schmittianska idéer i sin egen problemställning.

Projektet håller i slutändan bara ihop som politisk partsinlaga: huruvida man uppfattar ”wokeism” som det stora hotet mot den liberala demokratin, eller om man istället oroar sig mer för centerhögerens allians med konservativ-revolutionära krafter, är trots allt en fråga om politiska prioriteringar. Vad som kan hända då sådana tillåts styra den vetenskapliga analysen blir tydligt i *Världsandens partisaner*.

Hjalmar Falk

Goteborgs universitet

Terranauterna

Bergwik, Staffan, *Terranauterna: Om människans dröm att upptäcka och kartlägga världen* (Stockholm: Norstedts, 2024), 319 s. ISBN 978-911-312-967-9, inb.

Den rikt illustrerade *Terranauterna* kunde haft undertiteln ”överblickens historia”. Här tar Staffan Bergwik avstamp i Frank Whites begrepp ”överblickseffekten” från 1987, vilket syftar på den djupgående, perspektivmässiga förändring som astronauter upplever när de ser jorden från rymden, som leder till en känsla av samhörighet med mänskligheten och planeten. Bergwik kopplar det till antika drömmar om att se jorden som en helhet när den ännu inte var överblickbar. Han gör en poäng av att den moderna tidens teknologier, som luftballonger, flygplan och satelliter, tagit människan till allt högre höjder och gjort denna dröm möjlig. På så vis skildras en västerländsk strävan att förstå jorden som en helhet, något som har varit centralt för senmoderna idéer om globalisering och

miljörörelser. Boken förenar tematiska perspektiv med en kronologisk genomgång i tio kapitel, där varje kapitel utforskar en tidsperiod och ett viktigt tema för överblickshistorien. Med författarens egna ord löper det ”en röd tråd mellan 1500-talets kartor och kosmografer, 1700-talets jakt på jordens form, 1800-talets georamor och det sena 1900-talets globaliseringsdiskussion.”

Boken fokuserar på det sena 1700-talet fram till 1980-talet, då internet och den digitala eran tar vid, och får en kontextualiserande bakgrund i 1500-talets västeuropeiska stormakter (1600-talet utlämnas med undantag för några referenser). Extra utrymme ges åt geografen Sven Hedin (1865–1952), där Bergwicks fleråriga studier av Hedin och hans expeditioner, panoraman och fascination för överblick får komma till uttryck. Om Hedin skriver Bergwik att ”ordmålningarna fick inte fastna i detaljernas myller” – och det är just med lätt föreställda ordmålningar som Bergwik själv sveper över århundradena. Denna översikt ger många intressanta uppslag, även om fördjupning av kontexten eller enskilda ämnen ibland tvingas ge vika. Trots att *Terranauterna* till stor del bygger vidare på pågående dialoger i medie-, sinnes-, känslö- och miljöhistoria, gör Bergwik något nytt i att sammanföra dessa diskurser som svar på hur människor har sett på jorden från ovan och varför.

”Överblickseffekten” är ett hett ämne inom psykologin idag. Det har forskats mycket på känslan förundran, se exempelvis ”The overview effect” författad av David Yaden med kollegor 2016, och att uppleva något vidsträckt har identifierats som en nyckelaspekt. Det är ett viktigt bidrag till humanvetenskaperna att Bergwik visar att detta stimuli inte är så statistiskt som samtidens psykologiforskning antyder, utan har formats under en lång tid.

Prosan sporrar av intresseväckande begrepp – som kosmograf, georama, psykosfär och flygnacke – som i förbifarten får en pedagogisk förklaring. Genom att växla mellan materiella och immateriella drivkrafter – konst, kartor, idéer, teknik och institutioner – skingras dikotomier, såsom kultur-teknik och teknik-politik. Denna skrivstil, essäistisk på det sätt som länge varit utmärkande för uppskattade idéhistoriker, gör att komplexa idéer presenteras på ett sätt som är begripligt även för en intresserad allmänhet och forskare utanför det specifika ämnesområdet.

Bergwik har tagit fasta på sin förmåga att betrakta världen genom både orden och bilden. Förlaget har däremot inte gett full rättvisa åt detta. Det är ett imponerande bildmaterial, som sträcker sig från medeltida *mappae-mundi* till Hans Strands abstrakta landskapsfotografier – väl utvalt både utifrån historisk betydelse och estetik. Det stör därför läsningen att illustrationerna dyker upp några sidor senare, i stället för att ackompanjera texten, och att kolumntitlarna ligger kvar i bilderna. Emellanåt försvarar

också den experimentella formgivningen förståelsen av det historiska sammanhanget. Till exempel presenteras *Earthrise*, det första fotografiet av jorden sett från månen, med ett rött negativ som kan misstas för Mars, medan *Blue Marble*, en ikonisk symbol för en ”en ensam, sårbar och livgivande himlakropp”, återges dubbelt. På det stora hela präglas dock boken av en vidareförmedlad insikt om bildernas idéhistoriska betydelse.

Överblicken har inte bara en ljus historia: den har bidragit till ”den militära makten [för européer], att sprida sin civilisation till andra folk, till dem som var ’barbarer’” och ”liv offrades på nyfikenhetens altare när ballonger kraschade”. Också själva perspektivet har sina baksidor. Boken avslutas med väl sammanfattade ord av tre filosofers överblickskritik: Martin Heidegger, Bruno Latour och Donna Haraway. Tankeväckande i relation till resten av *Terranauterna* är Haraways feministiska kritik om kunskap som situerad och överblicksperspektivet som ett manligt projekt. Med undantag från Rachel Carson, är det nämligen först på dessa sista sidor som Bergwik lyfter fram tre kvinnor ur överblickshistorien, och ställer sig frågan: ”Är själva överblicken ett manligt perspektiv?”. Utlämnandet av kvinnliga subjekt är möjligtvis ett performativt svar på frågan – men missar Haraways poäng: Det faktum att all kunskap är situerad, är anledningen till att vi behöver inkludera kvinnors perspektiv. På vilket sätt särskiljer sig den Ebstorfska *mappae mundi* som tros ha skapats av klostrets nunnor? Vad upplevde piloten Jeanne Labrosse när hon år 1799, som första kvinna, hoppade fallskärm från en luftballong? Vad säger reserapporterna från Olga Herlin, Sveriges första kvinnliga kartgravör, om hennes intryck? Och allra viktigast: Varför förtjänar de inte att nämnas?

Sammantaget lyckas *Terranauterna* ge en inblick i västerländsk strävan efter överblick och att förstå jorden som en helhet. Bergwiks arbete öppnar för djupare reflektion kring människans relation till planeten och insikten att även perspektiv har historia.

Nike Stolpe Wikström

Fil master i idéhistoria

Drömmaren

Nils Uddenberg, *Drömmaren: En bok om Sven Hedin* (Stockholm: Natur & Kultur, 2023), 521 s. ISBN 978-91-27-18362-9. Inb. Illustr.

Av sin samtid var Hedin känd som forskningsresande och internationellt läst författare, meriterad mottagare av hedersdoktorat, hyllad närmast som nationalhjälte. Hedin var en oreserverad Tysklandsvän livet igenom och ägnade sig åt hjältedyrkan. Men han gick rejält vilse, i synnerhet under de sista årtiondena av livet. Han var en på alla sätt komplex person. Omvittnat orädd, rättfram och älskvärd med stor social kompetens, mångspråkig och med en förmåga att föra sig överallt.

Eftermälet solkas förstas helt av hans sympatier för Hitler. Han föringade betydelsen av Kristallnatten och ville varken ställa tyska folket eller Hitler till svars för det. Han blundade för förhållandena i koncentrationslägren. Den tyska antisemitiska propagandan svalde han i stort sett okritiskt. När *Expressen* den 29 april 1945 – enligt Hedin ”en ryslig tidning” – konfronterade honom med bilder från det befriade Buchenwald, vägrade han först att titta på dem, men kunde sträcka sig så långt att han fördömde ”all grymhet mot människor”. Hedin ställde sig emellertid kritisk till bilderna. ”Jag tror i alla fall inte på dem. Det finns så många sätt att förfalska sådana saker”. Hedin avfärdade det hela som allierad propaganda. Hans nekrolog över Hitler i *Dagens Nyheter*, är ett rejält bottennapp. Hedin lärde sig inget av kriget, utan fortsatte att hylla det nazistiska ledarskiktet även efter dess slut. Hur det kommer sig är obegripligt. Han avled i Stockholm den 26 november 1952.

Alla biografier har tagit fasta på Hedins Hitler-beundran. Under senare år har särskilt Axel Odelberg gjort det i flera böcker. Det gör också Nils Uddenberg i boken *Drömmaren*, vari finns ett ingående kapitel om ”Hitlers vän”. Hedins villkorslösa livslånga beundran för Tyskland blev till slut fel. I ljuset av detta är det förstas enkelt att i efterhand fördöma hela Hedins livsgärning, men blir med tanke på hans omfattande vetenskapliga verksamhet samtidigt endimensionellt. Utan att på något sätt relativisera måste framhållas att det samtidigt finns en annan sida av Hedin, som hamnat i skymundan, men som får vederbörligt utrymme i denna bok. Det går inte att undgå att fascineras av honom.

Hedin blev tidigt en institution utan motstycke: han deltog i karterandet av Centralasien; han var organisatören av vetenskapliga expeditioner; han var författare till en mängd populära reseberättelser. De översattes till många språk. Hedin var därjämte utgivare av många expeditionsrappporter; enbart från expeditionen till Lop Nor 1899–1902 utkom sex volymer, fulla av data om ett kulturlandskap som inte längre finns.

Den populära reseberättelsen *Asien* i två volymer utgavs på minst tio språk. Till på köpet var Hedin en skicklig tecknare. Tidigt förstod han kamerans möjligheter, trots att det var en otymplig utrustning han släpade med sig. Att under enkla förhållanden transportera och framkalla tunga glasplåtar var bara det en bedrift. De tidiga expeditionerna var ju ensamföretag.

Uddenberg skildrar den på många sätt motsägelsefulla Hedin, ”utan att beundra eller moralisera”. Resultatet har blivit en välskriven biografi, formgiven av Lars Paulsrud och med ett urval av intressanta fotografier. Uddenberg går till källorna och skriver en ingående levnadsteckning, där särskilt resorna i Asien kring förra sekelskiftet och de stora vetenskapliga expeditionerna på 1930-talet ägnas särskilt utrymme. I ett självreflekterande efterord berättar Uddenberg hur han fick upp ögonen för Hedin efter att ha läst Eric Wennerholms biografi (1978). Möjligheter han fick till inblickar i Hedins läsvanor av skönlitteratur är fascinerande. Källredovisningen är därtill föredömligt omsorgsfull.

Levnadsteckningen är kronologisk (Sven Hedin föddes den 19 februari 1865) och inleds med ett kapitel om de formativa ungdomsåren. Flera av Hedins resor lämnas därefter, men expeditionerna till Centralasien ägnas längre kapitel. Hedins mångåriga vistelser i inre Asien präglades av enkla fältvillkor, svåra väderförhållanden, hotande faror i form av krigsherrar och rövare, hårda dagsverken och sena kvällar med dagboks- och rapportskrivande. Genom sin aldrig sinande energi kunde mängder av material – arkeologiska, botaniska, geologiska, paleontologiska, zoologiska – hemföras för att senare vetenskapligt bearbetas av internationell expertis. Mellan expeditionerna insamlades medel till nya resor och reseskildringar skrevs. Kapitlet ”Tjänarna” om lokalanställda arbetare, karavanförare och tjänstefolk ger en intressant inblick i Hedins förhållande till sina medarbetare. Den källkritiska granskningen av den berömda dödsmarschen genom Taklamakan som vi ännu i början av 1960-talet fick läsa om i folkskolan tillhör höjdpunkterna i Uddenbergs bok.

Expeditionerna genomfördes med stor uthållighet; ingen kan undgå att imponeras av hans nit. Det av Hedin själv insamlade lingvistiska materialet, noggrant utvaskat ur reseberättelser och dagböcker av turkologen Gunnar Jarring, är ovärderligt och kommer till användning i ett lexikon över de östturkistanska dialekterna. Det visar också vilken mångsidig begåvning Hedin var. Hans växtnamnsuppteckningar från Nedre Tarim uppvisar stor ackuratess. Även om etnografi inte var hans primära intresse, skriver han om folken. Kirgizerna i Pamir skildras både positivt och utförligt. Han ägnar också intresse åt tibetansk klosterkultur. Ett än mer ingående intresse ges lopfolket, som levde på fiske i Nedre Tarim. Han delade vid upprepade tillfällen deras karga villkor, talade deras dialekt och

den dokumentation Hedin gör av dem utgör ett viktigt dokument efter en nu svunnen kultur.

Särskilt utrymme ägnas The Sino-Swedish Expedition 1927–33, där ett stort antal specialister medverkade, och fortsättningsexpeditionen som genomfördes på uppdrag av den kinesiska regeringen 1934–35. Expeditionerna blev strapatsrika utförd under en orolig tid. De har liknats vid ett vandrande universitet. Inte mindre än 55 volymer har publicerats i serien *Reports of the Scientific Expedition to the North-Western Provinces of China* (1937–1992), förutom det som expeditionsmedlemmarna själva publicerade. Folke Bergman, Birger Bohlin, Gösta Montell och Henning Haslund-Christensen är några av dem, som uppmärksammas av Uddenberg.

Det är inte lätt att begripa sig på den dubbelnatur Sven Hedin var, men Uddenberg gör ett försök. Om vi blir klokare om saken efter att ha läst boken låter jag vara osagt. Viktigt är förstås att försöka förstå Hedin utifrån de politiska och sociala stämningar han levde under. Som biografi är boken definitivt läsvärd och en påminnelse om en samhällsordning som en gång var.

Ingvor Svanberg

Uppsala universitet

Spoils of Knowledge

Emma Hagström Molin, *Spoils of Knowledge: Seventeenth-Century Plunder in Swedish Archives and Libraries* (Leiden: Brill, 2023), 217 s. ISBN 9789004472051

Emma Hagström Molin har i den här boken tagit sig an uppgiften att skriva om krigsbyten och krigsbytessamlingarnas objekthistoria. ”Spoils of knowledge” bygger på författarens avhandling från 2015. De centrala kapitlen 3-5 återfinns nästan oförändrat i avhandlingen, men i den här upplagan har de försetts med en ny och uppdaterad utförlig inledning, följt av ett allmänt kapitel om kulturellt krigsbyte i 1600-talets Europa. Framställningen rundas av med en kort sammanfattning.

Författaren visar att både dåtiden och senare tider hade komplexa åsikter om krigsbyten, om allt från språkbruk till klassificeringar och bedömningar. Explicit skriver hon fem enskilda krigsbytessamlingars specifika materiella historia, samlingar som tagits från den europeiska kontinenten och Danmark till nya omgivningar i Sverige: (1) arkivdokument från Mitau (Jelgeva), handskrifter och tryckta böcker (men även andra objekt) från (2) Riga, (3) Braunsberg (Braniewo) och (4) Frauenburg

(Frombork), samt (5) böcker som tillhört Rothkirch-familien i Danmark. Boken innehåller både beskrivningar av de enskilda samlingarnas innehåll och karakteristika, men även hanteringen, klassificeringen och etiketteringen av samlingarna i sina nya omgivningar i Sverige. Beskrivningen av de samlingar som innehåller böcker är de mest detaljerade. I övrigt koncentrerar sig framställningen på de svenska institutionernas hantering av de inkomna, mer eller mindre främmande samlingarna. Författaren har mycket att berätta om klassificering och uppställning, ett perspektiv som är väl förankrat inom materialhistorien. För svensk del klargör hon genom sin analys av de många olika källor som belyser samlingarnas svenska historia, att de tankar som ledde till att samlingar togs som krigsbyten bara i vissa fall manifesterades till fullo i de nya lokalerna, objektens uppvisning eller samlingarnas klassificering. Framför allt när det gäller Uppsala universitet visar den här studien hur rektorer, professorer, bibliotekarier och besökare över tid har kämpat med att få ständigt nya grepp om krigsbytessamlingarna.

Den ursprungliga avhandlingen var betydligt mer deskriptiv, medan författaren i den här versionen strävat efter att skriva ett bidrag till en *material culture study*. Detta gör boken till ett komplement till Sjökvists och Östlunds artikel som adresserar just frågan om kunskapsspridning med hänseende till krigsbytessamlingarna (Peter Sjökvist & Krister Östlund "Bokliga krigsbyten som kulturtransfer?", i *Kulturavsperspektiv: Texter från en seminarieriserie om specialsamlingar i Sverige*, s 141–149).

Författaren formulerar nya perspektiv och ingångar till de arkivaliska och litterära krigsbytena. Hon lägger fingret på den uppenbara bristen av källor inom området och har därför utvidgat sin forskning till att undersöka 1600-talets språkbruk relaterat till krigsbyten samt anekdoter som belyser dåtidens inställning till krigsbyten. Här visar författaren betydelsen av att ta med fler aspekter av objektens materiella historia än bara de rent fysiska. Avsnitten om just språkbruk är en välkommen utvidgning av historiskskrivningen av svenskt krigsbyte. Ett flertal samtida källor borde dock ha citerats i fulltext och i original för att framför allt tydliggöra 1600-talets språkbruk. Annars blir det svårt att visa vilken betydelse 1600-talets språkbruk kan ha haft för hanteringen av krigsbytet på båda sidor. Detta blir tydligt i de avsnitt som handlar om begreppet "*spolia*" (s 2–3, 36–37, 46ff & 67). Den franska ambassadören Ogier använde vid sitt besök i svenska kungens skattkammare 1635 det latinska ordet "*spolia*", ett begrepp som då inte användes av den svenska eliten och deras funktionärer. Författaren visar därmed hur mycket mjuka kunskaper som behövs för att tränga in i fysiska objekts historia. Detsamma gäller krigsbytesobjektens fysiska placering i de olika rummen som nämns, från rikets arkiv och universitetets bibliotek till ett privat adelspalats. Här blir tydligt att

institutionshistorien fortfarande kan vara relevant även för vissa aspekter av objekthistorien, nämligen varje gång då objekt som krigsbytet påverkar en institution och dess fysiska materialisation (exempelvis Riksarkivet och biblioteksrummen i Uppsala). Författaren har därmed också lämnat ett bidrag till revitaliseringen av historien av svenska kulturarvsinstitutioner.

Till bokens svaga punkter hör hanteringen av referenser och fotnoter. Fotnoterna motsäger inte sällan det som påstås i brödtexten, ex. på s 64: I texten nämns att *”it was not until 1619 that the abbey’s book collections were taken”*, medan fotnot 32 nyanserar att *”it is possible that books and other items were taken from Vadstena on multiple occasions”*. Flera hänvisningar till kartor och bilder på sidorna 190–209 är antingen oprecisa, felaktiga eller intetsägande. Hagström Molin hänvisar ex. på s 37 i samband med Gustaf II Adolfs hantering av jesuitbiblioteket i Riga till illustration 4 på s 193 – där kan läsaren med viss möda hitta stadens namn på en gammal karta, men inget mer. Hagström Molin skriver på s 31 *”a letter from Gustavus Adolphus to a colonel during the 1626 Prussian campaign is an example of this”* och hänvisar till ill. 3 på s 192 – där hittar man i stället en karta över Danzig från Skokloster. Recensenten undrar om anledningen kan vara att förlaget pushat för illustrationer men inte följt upp deras urval och hantering.

Detta är mindre invändningar. Författaren har på ett förtjänstfullt sätt tagit sig an uppgiften att bädda in arkivaliska och litterära krigsbyten i större kulturhistoriska och objekthistoriska sammanhang. Hennes bok är ett bra exempel på hur den mödosamma analysen av samtida litterära som arkivaliska källor, men även av källmaterial så torrt som biblioteksklassifikationer, kan berika historien om det svenska kulturarvet och krigsbyten i synnerhet på både övergripande och detaljnivå. Detta gäller inte minst objekthistoriens ibland förbisedda mjuka dimensioner.

Wolfgang Undorf

Kungliga biblioteket

Naturaliesamlandet i historien

Clive Aslet och Svante Helmbäck Tirén, *Naturaliesamlandet i historien: Perspektiv från världsarvet Engelsbergs bruk* (Stockholm: Bokförlaget Stolpe, 2022), 167 s. ISBN 978-91-89069-10-7, inb.

Naturaliesamlandet i historien ingår i projektet ”Perspektiv på världsarvet Engelsbergs bruk” vilket finansieras genom Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål. Detta genererar en bokserie; i tidigare delar har utgångspunkterna varit tapeter och kakelugnar.

Denna gång är det naturaliesamlingen på Engelsbergs bruk som funnits där sedan mitten av 1800-talet som presenteras och sätts i relation till en större historia. Detta görs i två texter och en stor mängd illustrationer, både reproduktioner och fotografier. Halva boken är textburen med ett rikt bildstöd. Andra halvan av boken består av vackra men mestadels okommenterade fotografier som, även om det inte görs någon uttalad poäng av detta, avbildar Linnés tre riken: växtriket, djurriket och mineralriket.

Bokens första del inleds med en text av den brittiske arkitekturhistorikern och journalisten Clive Aslet, Hans (översatta) text med titeln ”Naturaliesamlandet – historiska utblickar” tar avstamp i herbariet som ägarläkten Timm på Engelsbergs bruk samlade in under 1800-talet, och som fortfarande bevaras på plats i specialbyggda originalskåp.

Aslet öppnar med att beskriva herbariet, med omkring 7 000 bevarade växter, som ett av underverken på världsarvet Engelsbergs bruk. För att i nästa andetag konstatera att ett herbarium av den storleken inte är så imponerande i jämförelse med andra samlingar i världen, och att växterna som legat i sina gråpapper sedan 1800-talet inte är särskilt ovanliga eller unika. Det märkvärdiga är snarare att det, trots materialets skörhet och omständigheter som tidvis fått naturaliesamlingar att framstå som otidsenliga, har överlevt intakt genom generationer.

Aslet lyfter också fram hur fysiska samlingar av naturalier fått förnyat vetenskapligt värde genom forskning som undersöker DNA, liksom att en fysisk dokumentation av biodiversitet som en lokal samling som denna kan fungera som en referenspunkt i förhållande till senare tiders lokala flora och fauna. Det finns många aspekter av naturaliesamlande genom tiderna som berörs på ett trevligt orienterande sätt, utan att det är några nyheter som tillförs. Från mitten av 1800-talet och det lokala västmanländska gör Aslet en tidsmässigt och geografiskt svepande rörelse i sin text. Detta med avstamp från 1500-talets kuriosakabinetter i Europa, med särskild tyngdpunkt på den brittiska vetenskapshistorien. Blott åtta noter visar också att det inte är den initierade idéhistorikern som är avsedd publik.

Svante Helmbäck Tirén, skribent och curator med inriktning på arkitektur- och dekorationshistoria har skrivit det andra textbidraget till boken: ”Timmiska naturaliesamlingen på Engelsbergs bruk”. Här får läsaren korta inblickar i samlingens skapare, Gabriel Casper Timm (1799–1870) och hans son Paul August Timm (1831–1878), och deras samlande. Även Helmbäck Tirén lyfter fram samlingarnas värde för studier av biodiversitet i vår samtid, och den potential för fortsatt forskning som de har. Han rör sig sedan bakåt i idéhistorien, från Plinius den äldre, genom 1500-talens och 1600-talens kuriosakabinett, till Linné och kungligheterna på

1700-talet. Där dyker också andra bruksägare upp. Självklart nämns familjen Grill på Söderfors, som hör till de mer allmänt bekanta svenska samlarna av naturalier. Intressant och trevligt, men inte så nytt.

Fotografierna är en stor del av bokens unika bidrag och behållning. Därför blir det lite märkligt att fotografierna inte presenteras. Man får gå till bildförteckningen på sidan 165 för att pussla ihop bild med upphovsperson. Även om upphovsrätten för fotografierna ligger hos Engelsbergs arkiv och Nordstjernan AB är det två fotografier som är intressanta för läsaren: Andreas Lisstrand har gjort ett habilt arbete. Men, för poesin i denna bok svarar fotografen och konstnären Lena Granefelt, med understöd från bokens rutinerade formgivare Patric Leo.

Granefelt använder sig av en konstfull ljussättning och mycket detaljer när hon tar betraktaren med sig in i herbariet där torkade blommor, blad, gräs och ormbunkarna är uppfästa med tunna remsor på papper. Vidare till klassiska lådor med fjärilar, och insektsskåpet där skalbaggar delar nål med små lappar med texten ”Vestm” och insamlarnas släktnamn ”Timm”. Det specialbyggda mineralkabinettet står öppet, äggsamlingen finns med – liksom några uppstoppade fåglar och en torkad tångsmälla i en korkförseglad flaska. Det märks att Lena Granefelt – genom detta och flera andra fotoprojekt – har utvecklat sitt seende, särskilt för växterna. Men varför presenteras inte Granefelt tydligare? Hon kunde väl åtminstone nämnas i den ingress som introducerar en 82-sidors suggestivt vacker bildsvit.

Helmbäck Tirén har rätt i att det finns en risk att ”både över- och underdriva olika sidor av den Timmska naturaliesamlingens betydelse och tillkomst” (70). Jag blir inte alldeles övertygad av de många historiska paralleller som dras både i Aslets och Helmbäck Tiréns texter. Är allt naturaliesamlade uttryck för samma sak? Visst kan man som här jämföra det augsburgska konstskåpet som skänktes till Gustav II Adolf 1632 med herbariet, mineralkabinettet och insektsskåpet på Engelsbergs bruk. Men vad berättar sådana jämförelser?

Det är när blicken faller på far och son Timm och deras samlande och systematiserande av naturen hemmavid som boken närmar sig mindre upptrampade stigar. Prydliga rader med artbestämda och uppnålade små skalbaggar som samlats in i ”Vestm” framstår för mig som något helt annat än kuriosakabinett. Det handlar inte om exotism, och förundran över det främmande och fjärran, utan om att ströva i det hemtama, att själv bli en upptäckare av det nära, att för att travestera Heidenstam ”längta marken och stenarne där barn man lekt”.

Emilie Wellfelt

Lunds universitet